

memo

Časopis pro orální historii / Oral History Journal

Plzeň 2020/1

MEMO 2019/2

Časopis pro orální historii / Oral History Journal

Vedoucí redaktorka/Senior Editor: Naděžda Morávková (Západočeská univerzita v Plzni / University of West Bohemia in Pilsen)

Výkonná redaktorka/Executive Editor: Marie Fritzová (Západočeská univerzita v Plzni / University of West Bohemia in Pilsen)

Redakční rada / Editorial Board: Joanna Bornat (The Open University, Milton Keynes), Michal Louč, (Fakulta filozofická Univerzity Pardubice), Pavel Mücke (Akademie věd České republiky / Academy of Science, Czech Republic), Miroslav Vaněk (Akademie věd České republiky / Academy of Science, Czech Republic), Radikobo Ntsimane (University of KwaZulu-Natal, Pietermaritzburg, South Africa), Albert van Jaarsveld (University of Zululand, KwaDlangezwa, South Africa), David King Dunaway (Department of English Language and Literature of New Mexico, Albuquerque, USA), Taťána Součková (Katedra etnológie a mimoeurópskych štúdií FF UCM v Trnave, SR), Kathryn Nasstrom (University of San Francisco, USA)

Redakční okruh / Editorial Advisory Board: Zdeněk Beneš (Karlova univerzita Praha / Charles University Prague), Joanna Bornat (The Open University, Milton Keynes), Doug Boyd (University of Kentucky Libraries, Lexington, U.S.A.), Ivo Budil (Západočeská univerzita v Plzni / University of West Bohemia in Pilsen), Mónica Patricia Cadenas Erazo (Lima, Peru), Ismail Demircioglu (Karadeniz Technical University, Trabzon, Turkey), Panos Dimisianos (Corfu, Greece), Karel Foud (Národní památkový ústav Plzeň / State Conservation Pilsen), Blažena Gracová (Ostravská univerzita v Ostravě / University of Ostrava), Bohumil Jiroušek (Jihočeská univerzita České Budějovice / University of South Bohemia, České Budějovice), Jan Kumpera (Západočeská univerzita v Plzni / University of West Bohemia in Pilsen), Pavel Mücke (Akademie věd České republiky / Academy of Science, Czech Republic), Dana Musilová (Univerzita Hradec Králové / University Hradec Králové), Nina Pavelčíková (Ostravská univerzita v Ostravě / University of Ostrava), Jiří Petráš (Jihočeské muzeum České Budějovice / Museum of South Bohemia, České Budějovice), Valeria Rotershteyn (Moscow Economic School, Moscow, Russia), Karel Řeháček (Státní oblastní archiv Plzeň / State Regional Archives Pilsen), Michael Sesling (Audio Transcription Center, Boston, U.S.A.), Petra Schindler (Akademie věd České republiky / Academy of Science, Czech Republic), Ibrahima Thioub (Cheikh Anta Diop University, Dakar), Marta Ulrychová (Západočeská univerzita v Plzni / University of West Bohemia in Pilsen), Pavel Urbášek (Univerzita Palackého Olomouc / University of Palacky, Olomouc), Lukáš Valeš (Newton College, Brno), Miroslav Vaněk (Akademie věd České republiky / Academy of Science, Czech Republic), Bohdan Zilinskyj (Karlova univerzita Praha / Charles University Prague)

Obálka / Cover: Petr Lobaz

Grafická úprava, sazba / Graphic design, print rate: Petr Kuranda

Vydavatel / Publisher: Pro SOHI Plzeň vydává viaCentrum s.r.o., Ztracená 34, Olomouc, 772 00

Adresa redaktekce / Address of Editors: Středisko orální historie SOHI při Katedře historie Fakulty pedagogické Západočeské univerzity v Plzni, Veleslavínova 42, Plzeň, 306 19, Česká republika
Telefon: +420 377 636 603

E-mail: moravkov@khi.zcu.cz, fritzovamarie@gmail.com

Online verze dostupná z URL / Internet Access: www.oralhistory.cz a www.sohi.maweb.eu

© Naděžda Morávková

© SOHI, Středisko orální historie při KHI FPE ZČU v Plzni

© viaCentrum s.r.o.

Evidence MK ČR pod číslem E 19999

ISSN 1804-753X (Print)

ISSN 1804-7548 (Online)

Vychází dvakrát ročně

Časopis objednávejte na adresu redakce / Order at journal editors

Ročník 10, číslo 1, 2020

OBSAH / CONTENTS

REDAKČNÍ ÚVODNÍK / EDITORIAL COMMENT

Nečekaně přelomový rok 2020 (nejen v orální historii)

/ Unexpectedly turning point (year 2020) (not only in oral history) (*Tat'ána Součková*)

5

STUDIE / STUDIES

Podnikatelská kultura zakladatelského období českého kapitalismu v letech 1990–1997

/ Entrepreneurial culture of the founding period of the Czech capitalism
between 1990–1997 (*Marek Skála*)

7

Výskumný pracovník chytený informovaným súhlasom

/ Researcher caught by informed consent (*Radoslava Semanová*)

27

Zatopené obce Harvelka a Riečnica. Vplyv vysídlenia na ich obyvateľov

/ Flooded villages Harvelka and Riečnica. The Impact of Displacement
on Their Inhabitants (*Katarína Mlichová*)

47

“It was an occupation, right?” Suggesting one of many answers/

“Byla to okupace, není-liž pravda?” Předložení jedné z hypotéz (*Igor Zavorotchenko*)

93

DISKUSE / DISCUSSION PAPERS

111

RECENZE / REVIEWS

115

ZPRÁVY / CHRONICLE

120

POKYNY PRO AUTORY / NOTES FOR CONTRIBUTORS

125

CALL FOR PARTNERS

133

REDAKČNÍ ÚVODNÍK / EDITORIAL COMMENT

Nečekaně přelomový rok 2020 (nejen v orální historii) / Unexpectedly turning point (year 2020) (not only in oral history)

Tatána Součková

Rok 2020 je výrazný nejen dvojkami a nulami ve svém numerickém zápisu, ale zejména událostmi posledních měsíců, kterým vévodí globální pandemie koronaviru. V čase, kdy vznikají tyto řádky, stále není nebezpečí šíření viru a onemocnění COVID-19 plně zažehnáno a zdá se, že v celosvětovém měřítku tomu tak ještě dlouho nebude. Otázky ohledně možného vypuknutí „druhé vlny“, nebo nějaké jiné, komplikovanější vlny, zůstávají nezodpovězeny. Nic se nedá s určitostí potvrdit, vyvrátit ani předpovědět.

Koronavirus je stále realitou naší přítomnosti i blízké budoucnosti. Co to však znamená pro historiky, kteří ve svých výzkumech analyzují a interpretují události z dob (nedávno) minulých? Hlavní zprávou pro současné badatele je v souvislosti s pandemií zejména to, že jsme svědky vývoje, jenž se zapíše do historie tučnými písmeny a bude zcela jednoznačně předmětem intenzívního výzkumu. Koronavirus a všechna opatření s ním spojená jsou už dnes označována za přelom v dějinách, případně za největší výzvu, které čelí současná mladá a střední generace. Vzhledem k tomu, že soudobé dějiny přímo vybízejí k orálněhistorickému bádání, tak je s určitou mírou nadsázky možné říci, že historikům přímo před očima vyvstávají téma a náměty k reflexi. Není pochyb o tom, že v příštích letech začne vznikat celá řada prací věnovaných různým aspektům „koronakrise“, a to od úrovně seminárních či bakalářských prací až po vědecké monografie.

Aktuální číslo časopisu MEMO však vznikalo ještě v časech před krizí a světu světa spatřuje v průběhu jejího postupného utlumování, tedy alespoň v Evropě. První letošní číslo přináší příspěvky, které jsou inspirativní jak v rovině metodické (otázka GDPR a informovaného souhlasu), tak z hlediska témat kolektivní paměti, výzkumu soudobých dějin nebo fenoménu nuceného přesídlení v národním zájmu. Jaká je tedy orální historie na stránkách časopisu MEMO „za časů korony“?

Kategorie podnikatelských dějin je zastoupena příspěvkem Marka Skály, který nabízí kromě stručného metodologického vymezení svého bádání a jeho teoretických východisek podnětný empirický materiál týkající se tuzemské podnikatelské kultury mezi léty 1990–1997. Text je sondou do života drobných a malých podnikatelů, kteří podávají často syrová, ale o to autentičtější svědectví o atmosféře vznikajícího volného trhu a jeho fungování.

V druhé studii se Radoslava Semanová zaměřila na problematiku informovaného souhlasu a ochrany osobních údajů v rámci etnologického bádání. Na příkladu svého disertačního výzkumu trampske komunity přibližuje úskalí, která s sebou přináší povinnost získávat podepsaný informovaný souhlas. Autorka nastoluje závažné otázky, přibližuje konkrétní příklady z praxe a poukazuje na etická dilemata, která jsou s výzkumem i s jeho následným zpracováním a případným publikováním výsledků spojena.

Studie Katariny Mlichové je navazujícím textem na předešlou stat' autorky, která vyšla v časopisu MEMO v roce 2018. Jde o rozsáhlý text, v němž je doprobna analyzován dopad nuceného přesídlení obyvatel dvou obcí ze slovenských Kysuc, Harvelky a Riečnice. Životy lidí a jejich domovy musely ustoupit rozvojovému projektu, v jehož rámci byla vybudována přehrada Nová Bystrica. Jak a v čem všem se opuštění původních sídel odrazilo v prožívání pocitu domova sleduje Katarína Mlichová pomocí různých analytických kategorií, které nabízejí plastický pohled na problematiku vysílení jako takovou.

Igor Zavorotchenko přispěl statí v anglickém jazyce, v níž rozpracovává hypotézu týkající se odlišného vnímání srpnových událostí roku 1968 v české a ruské společnosti. Netřeba připomínat, že jde o téma neustále společensky živé, diskutované a intenzivně prožívané. Pokus o analýzu a komparaci klíčových pojmu, které jsou s invazí vojsk Varšavské smlouvy do Československa spojeny, vnáší do tématu zajímavou ideu konfrontace ruské a české kolektivní paměti. Tím se otvírá cesta k hlubšímu pochopení různého vnímání základní historické terminologie a jejího významu pro Čechy a Rusy.

Letošní rok je teprve ve své polovině a vzhledem k jeho dosavadnímu průběhu byly takřka všechny vědecké a výzkumné aktivity utlumeny, což se nevyhnulo ani orální historii. Bude zajímavé sledovat, jak bude rok 2020 z pohledu orálněhistorických výzkumů, a to nejen na akademické půdě, hodnocen. Na to si však musíme počkat do následujícího čísla našeho časopisu, které se v reflexi soudobých dějinných témat posune zase o krok dál.

STUDIE/STUDIES

Podnikatelská kultura zakladatelského období českého kapitalismu v letech 1990–1997 / Entrepreneurial culture of the founding period of the Czech capitalism between 1990–1997

Marek Skála

Abstrakt

Studie se zabývá zakladatelským obdobím českého podnikání mezi lety 1990–1997. Soustředí se na znovuobnovení možnosti podnikat, již sleduje především prizmatem drobného a malého podnikatelstva. Vzhledem k revolučně rychlé výměně režimů došlo k vytvoření unikátního systému transformačního kapitalismu. Ten byl zásadně poznamenán především působením vzorců chování zakoreněných v postsocialistické společnosti. To vyžadovalo neprodlenou konstituci formálních i neformálních institucí, které velkou měrou ovlivňovaly podnikatelské prostředí v průběhu devadesátých let.

Abstract

The present paper deals with the founding era of Czech entrepreneurship between 1990–1997. It mainly accentuates renewal of the possibility of entrepreneurship. This issue has been observed through the prism of small entrepreneurship. Due to the revolutionary exchange of regimes, a unique system of transformational capitalism was created. This was fundamentally affected by the behavioral patterns rooted in post-socialist society. This required immediate constitution of formal and informal institutions, which greatly influenced the business environment during the nineties.

Klíčová slova: Podnikatelská kultura; neformální instituce; transformace; podnikání.

Key words: Business culture; informal institutions; transformation; entrepreneurship.

Úvod

Postkomunistický nástup kapitalismu měl jiné kontury než ten v 19. století, kdy byla dovršena transformace ze společnosti feudální na kapitalistickou.¹ Za hlavní rozdíl lze považovat rychlosť vzniku a etablování se podnikatelských vrstev. Oproti volnému evolučnímu vývoji v 19. století, jehož kořeny lze naleznout již na konci 18. století, byl vývoj devadesátých let vskutku revoluční. Je třeba zmínit i odlišné mentální nastavení obyvatelstva. Nejpozději s počátkem platnosti ABGB² v roce 1811 lze nahlížet na obyvatele českých zemí jako na plnoprávné občany – i přes různé přitvrzování a opětovné uvolňování režimu v monarchii nedošlo k celoplošnému zásahu do vlastnických práv, jako se tomu stalo po druhé světové válce. Naproti tomu generace, která vzešla ze systému plánovaného hospodářství, neměla možnost získat návyky běžné pro demokratickou společnost, a proto se v letech polistopadových vyznačovala určitými odchylkami v podnikatelském chování.

Polistopadový vývoj byl odlišný také z hlediska mezinárodní konkurence, poněvadž opětovné propojení se zahraničním trhem znamenalo vstup zkušených firem, které měly možnost kontinuálního vývoje v prostředí otevřeného trhu. Díky tomu mohl být sice rychle obnoven klasický trh, domácí firmy však doplácely na nedostatek zkušeností a někdy i kapitálu.

Z makroekonomického hlediska bylo Československo na nejlepší startovní pozici z transformujících se zemí: „*Výšší domácí produkt na obyvatele, zemědělská velkovýroba kryla vysokou domácí spotřebu potravin, situace na vnitřním trhu se blížila ke globální rovnováze, státní hospodaření bylo stabilizované a zahraniční zadlužení nízké, inflace též nízká a obyvatelstvo vykazovalo vysokou kvalifikační úroveň.*³“ Podíl veřejného sektoru na výnosech daně z přidané hodnot dosahoval v Polsku 82%, v Maďarsku 86% a v Československu 97%.⁴ To znamená téměř dokonalou likvidaci vrstvy podnikatelů.

¹ Srov. HLAVAČKA, Milan. BEK, Pavel. *Rodinné podnikání v moderní době*. Praha: Historický ústav, 2018. nebo MYŠKA, Milan. *Rytíři průmyslové revoluce: šest studií k dějinám podnikatelů v českých zemích*. Šenov u Ostravy: Tilia, 1997.

² ABGB neboli Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch byl občanský zákoník vstoupivší v platnost roku 1811 v celém předlitavsku, dodnes se s novelami jedná o platný právní předpis v Rakousku a současný český občanský zákoník nezapře svou zásadní inspiraci ABGB.

³ PRŮCHA, Václav a kol. *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992*: 2. díl období 1945-1992. Brno: Doplněk, 2004 s. 941-2.

⁴ PRŮŠA, Jan. *Podnikatelé jako základ české ekonomické transformace*. in: Čtvrtstoletí Česká cesta k tržní ekonomice Praha: Czech Enterprise Institute, 2015 s. 106.

V Československu tedy neexistovala vazba mezi majetkem a jeho držitelem, zároveň správcem. „*Je-li majitel i správce majetku tatáž osoba, je situace ideální, pociťuje totiž přímou vazbu na náklady i na užitek.*“⁵ Úkolem nového zřízení bylo opět naleznout cestu k tomuto vlastnickému modelu.

Metody a metodologie

Vedení výzkumu za hranicí roku 1989 má svá specifika především v oblasti využití pramenů. Vzhledem k nedostupnosti archivních pramenů z důvodu zákoně ochranné lhůty a dalších normativních předpisů se částečně mění i historickova práce. Z důvodu zintenzivňující se virtualizace komunikace, skladování dat a především právním omezením dochází k posunu historické práce do doby post-archivní.⁶

Data pro tento výzkum lze tedy získat dvěma způsoby. První možností je čerpat z běžných sekundárních zdrojů či studií, které vznikly v dané době a lze je využít jako pramen. Dále lze pracovat s dobovým tiskem, ale také s rozhlasovým a televizním vysíláním. Druhou možností je práce s pamětníky metodou orální historie, což umožnuje vhled do dobových procesů odlišným prizmatem, než jakým na konkrétní problémy nahlížela média či veřejně činné osoby. Kombinací obou informačních zdrojů lze získat plastický obraz tehdejší doby a vývojových tendencí.

Rozhold jsem se aplikovat přístupy tří souvisejících oborů. Prvním jsou podnikatelské dějiny, které se však ve své většině věnují osudům jednotlivých podnikatelů či jejich rodin, což vede k tomu, že drtitá většina výsledků podnikatelských dějin je psána formou biogramů. V tomto směru je metoda orální historie naprosto nepostradatelná. Podnikatelské biogramy většinou cílí na elitní velkopodnikatele, o jejichž činnosti existuje velké množství písemných záznamů. To však pro malé a drobné podnikatele neplatí. Jejich život a činnost lze rekonstruovat v drtité většině případů pouze formou rozhovoru. Orálněhistorický výzkum v oblasti podnikatelské aktivity má svá specifika. Jedná se především o citlivost získaných informací. Z toho důvodu nebyli narátori příliš ochotni poskytovat rozhovory týkající se jejich podnikání. Tato tendence byla nejsilnější především u těch, kteří se svému podnikání věnují dodnes. Z toho důvodu musela být

⁵ HOLMAN, Robert. *Ekonomická reforma v pohybu*. Praha: Top Agency, 1992 s. 49.

⁶ Nejedná se pouze o zmíněnou ochrannou lhůtu plynoucí ze zákona č. 499/2004 Sb., o archivnictví a spisové službě § 37 odst. 1. Ale také o normativní předpisy zabývající se ochranou osobních údajů. Ty lze chápat jako jakékoli údaje, na jejichž základě lze identifikovat konkrétní osobu. Srov. VRBOVÁ, Marta. *Ochrana osobních údajů v současné právní úpravě archivnictví* in: Dny práva - 2010 - Days of Law, Brno: Masarykova univerzita 2010.

respondentům zaručena anonymita (jména jsou tedy pozměněna). Největší obavou některých z nich bylo, že by se o jejich tehdejším počinání dozvěděli současní zákazníci. To má samo o sobě velkou výpovědní hodnotu, která poukazuje na to, jak se praktiky spjaté s podnikáním a jejich vnímání ze strany zákazníků proměnily. Rozhovory na téma podnikání jsem původně vedl s devíti naratomy. Ovšem možnost veřejné publikace, i pod podmínkou anonymity, povolilo nakonec jen šest z nich. Jeden z těchto rozhovorů bylo možné vést pouze přes prostředníka, který se s narátorem znal.⁷

Na malé a drobné podnikatelstvo pohlížím jako na společenskou třídu, čímž se dostávám k dějinám sociálním. Ty jednak umožňují koncentraci badatelské pozornosti pouze k jedné sociální skupině, ale zároveň se zabývají studiem těchto skupin z hlediska sociálních procesů, struktur⁸ a jevů. Studium procesů, tak jak na ně nahlížím já, ještě precizuje nová institucionální ekonomie, která pracuje s konceptem formálních a neformálních institucí. To umožňuje snazší pochopení a interpretaci jednotlivých jevů ve studované sociální skupině, jejímž středobodem je právě ekonomicke chování tak jak ho chápe institucionální ekonomie.

Téma výzkumu

Pro účely mého výzkumu definuji drobné podnikání jako samostatnou živnost, do níž jsou zapojeni maximálně členové rodiny. Malé podnikání definuji jako obchod či malovýrobu, kde již obvykle figurují osoby v zaměstnanecém poměru. Podnikatele v těchto sférách podnikání lze definovat na základě tří základních funkcí. Dávají k dispozici kapitál a přijímá tak riziko, činí strategická rozhodnutí o směrování podniku, pozici na trhu či kombinaci výrobních faktorů a konečně činí i taktická rozhodnutí omezující se na organizační činnost.⁹ Pro svůj výzkum jsem vybíral takové podnikatele, kteří zmíněné funkce splňují všechny, čemuž tak vždy být nemuselo. Například OSVČ, která podniká na základě švarcsystému, je sice de iure podnikatelem, de facto však představuje řadového zaměstnance. Podobný případ je institut tichého společníka či investora. Tyto entity nejsou zainteresovány na každodenním chodu podniku – tudíž, stejně jako

⁷ Adéla Herzogová je studentka architektury na FA ČVUT. Zde se podílela na orálně historickém výzkumu poválečné architektury pod vedením prof. Petra Vorlíka.

⁸ Struktur dle německé sociální historie, nikoli jejich francouzské chápání. Pojem struktura zahrnuje v sobě v pojetí historiků souhrn jevů, jež jsou svázány dohromady a fixovány sítí zpředmětných lidských vztahů a jednání lidí v institucích. Protože procesy utváření a proměny struktur nejsou synchronní s časem politických dějin ani s životem jedince, mají vlastní pohybový rytmus. Jejich předmět, oblast institucionálně fixovaných a zakotvených jevů, které můžeme shrnout pod pojmem sociální struktury, podléhá zvláštnímu pohybovému rytmu. JINDRA, Zdeněk. *Úvod do studia hospodářských a sociálních dějin Praha: Karolinum, 1997.* s. 101.

⁹ MYŠKA, Milan. *Problémy a metody hospodářských dějin: metodické problémy studia dějin sekundárního sektoru.* Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 2010 s. 181-196.

OSVČ ve švarcsystému, nejsou vhodné pro výzkumný záměr. Naopak existují případy, kdy sice nelze hovořit o podnikateli v legální rovině, nicméně činnost, kterou provádí lze považovat za takové podnikání, jak ho definuji výše. Jedná se například o člena rodiny, účastnící se na chodu rodinného závodu, jak to definuje občanský zákoník.¹⁰ Nejedná se o podnikatele dle zákona, ovšem jeho úloha v rámci podniku je taková, že nese riziko ztrát, jeho sociální zajištění tvoří pouze podnik samotný a nic jiného. Jeho odměnou je zisk podniku po zdanění, který si na základě interní dohody účastníci na podnikání rozdělují. Ve své studii se zaměřuju výhradně na devadesátá léta v naší zemi, která přinesla plošnou legalizaci soukromého podnikání a znovuobnovení soukromého vlastnictví. Konkrétně se jedná o zakladatelské období, jehož horní hranici představuje rok 1997, kdy se dostavila první hospodářská recese a z velké části byla dokončena přeměna vlastnických vztahů. Třicetiletý odstup se v historiografii může zdát příliš krátký, lze však argumentovat, že dějiny současnosti jsou například v polské historiografii vcelku běžnou záležitostí a již v minulém desetiletí vznikly dějiny Polské republiky po roce 1989.¹¹ I v tuzemském prostředí vydal v roce 2019 historik Jan Křen publikaci zabývající se uplynulým čtvrtstoletím v dějinách střední Evropy.¹² Průniky historiků za hranici roku 1989 nejsou tedy v současně době již ničím revolučním. Nosná definice soudobých dějin pochází z 50. let od Hanse Rothfelse. Dokonce ve svém článku pracuje i s pojmem nejnovějších dějin, či dějin přítomnosti, jakožto s nejbližší periodou v rámci soudobých dějin.¹³ I v tuzemských podmínkách mají nejnovější dějiny svoji tradici – především na půdě Ústavu soudobých dějin Akademie věd, založeném na počátku devadesátých let.

Důležitým pojmem pro mou práci je princip závislosti na předchozí cestě, známý z institucionální ekonomie.¹⁴ Původně se jednalo o přístup vysvětlující cestu k technologické změně. Nicméně hospodářský historik Douglas North, držitel Nobelovy ceny za ekonomii, aplikoval tento přístup na vývoj institucí. Dle jeho

¹⁰ Občanský zákoník. Zákon č. 89/2012 Sb. § 700 - § 705.

¹¹ Srov. CHWALBA, Andrzej. *Polsko 1989-2008: dějiny současnosti*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2009.

¹² KŘEN, Jan. *Čtvrt století střední Evropy: visegrádské země v globálním příběhu let 1992-2017*. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2019.

¹³ Zeitgenössischer Geschichtsnebene Geschichtsnebene unserer Zeit jakožto dějiny současnosti, či dějiny našeho času, přičemž anglický výraz není contemporary history (tedy soudobé dějiny), ale current history jakožto dějiny současné. ROTHFELS, Hans. Zeitgeschichte als Aufgabe in: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte vol.1 no.1 1953, s. 2.

¹⁴ Princip path dependence není pouze přístupem v oboru institucionální ekonomie. Pro případ historického výzkumu transformačního období s ním pracuje například i historik Jan Křen. srov. KŘEN, Jan, *Čtvrt století střední Evropy: Visegrádské země v globálním příběhu let 1992–2017*.

názoru má schopnost explanace proměny institucí v čase.¹⁵ Transformační období tedy považuji za determinované kulturou v obecném slova smyslu a také institucemi, které se vyvíjely a působily na obyvatelstvo v delším časovém horizontu. Dle Northa jsou radikální reformy, jakou transformace nepochybňě byla, omezovány zděděným institucionálním nastavením společnosti.¹⁶ Princip závislosti na předchozí cestě brání okamžitým změnám vzorců chování a brzdí tak adaptaci na nové poměry. Vznikl tím unikátní systém transformačního¹⁷ kapitalismu, vyznačující se bouřlivým rozvojem podnikání a zároveň nedostatečným povědomím o právech a povinnostech jeho aktérů. Na následujících řadcích se budu snažit analyzovat první léta svobodného podnikání prizmatem malých podnikatelů a živnostníků, přičemž se soustředím především na problematiku proměny neformálních institucí v průběhu zakladatelského období. Ptám se na přetrvávající mentální nastavení obyvatelstva z období státního socialismu, obecné povědomí bezbřehé svobody a s tím spjaté počínání na hraně zákona. Jaký podíl na tomto stavu měla závislost na předchozí cestě a přetrvávající institucionální nastavení z období státního socialismu.

Podnikatelská kultura

Nové vzorce chování jsou odrazem institucionálního stavu společnosti. Obsahem instituce jsou omezení, která utváří chování lidí. Jako příklad základního institučního omezení uvedu biblické příkázání nepokraď! - toto omezení je součástí širší instituce soukromého vlastnictví, která v sobě v moderní společnosti skrývá tisíce a desetitisíce dalších pravidel.

Instituce lze dělit podle různých klíčů. Nejobecnějším členěním je na instituce formální a neformální. Formální instituce mají v drtivé většině povahu práva. Neformální instituce jsou na první pohled hůře uchopitelné, protože představují soubor ustálených zvyků, tradic, společenských zkušeností apod. Z různého pohledu můžeme pak mluvit o kultuře, morálce nebo etice. Neformální instituce však nejsou něčím, co stojí mimo instituce formální, naopak se obě tyto kategorie zhusta prolínají.¹⁸ Institucionální změny znamenají vytvoření nových

¹⁵ NORTH, Douglass. *Institutions* in: Journal of Economic Perspectives vol. 5 no.1, 1991, s. 109.

¹⁶ MÉNARD, Claude – SHIRLEY, Mary. *The Contribution of Douglass North to New Institutional Economics, Economic Institutions, Rights, Growth, and Sustainability*. Cambridge University Press: Cambridge, 2011, s. 14.

¹⁷ Dobu polistopadovou nazývám ve své práci jako období transformace, místo stále častěji používaného pojmu postsocialismus. Zmiňované období je v dobových pramenech chápáno a nazýváno jako transformační a tuto terminologii respektuji i já.

¹⁸ HAVEL, Jiří.: *Budování institucí v Čechách*. In: Konsolidace vládnutí a podnikání v České republice a v Evropské unii, Praha: Matfyz Press, 2002, s. 158.

vzorců chování, či uvedení nových pravidel a zákonů v život. Zatímco formální pravidla mohou být přenesena relativně rychle, osvojení neformálních pravidel (zvyklosti, konvence, etika) je dlouhodobou záležitostí. Do institucionálních změn v tranzitivních ekonomikách lze zahrnout i postupné hledání a usazování vlastnických práv.¹⁹

Stejně jako lze rozlišovat instituce formální a neformální, je možné instituce zkoumat na mikro a makro úrovni. V mikro pohledu (na úrovni jednotlivců) se jedná o otázky: „*Proč jednotlivec jedná určitým způsobem, nebo jaká je role konkrétní instituce v regulaci lidského jednání?*“²⁰ Je tedy evidentní, že člověk vstřebává instituce do svého jednání po celé období svého bytí, a to socializaci v rodině a enkulturnací²¹ během života ve společnosti. Platí zde explanační model kulturního determinismu. Tedy, že rozhodující roli při formování lidské osobnosti představuje kultura, kterou si člověk osvojuje v procesu socializace a enkulturnace. Na chování a prožívání člověka má vliv kultura vystupující v podobě kulturních vzorců²² - naučených schémat pro konání ve standardní situaci. „*Z tohoto hlediska je člověk především produktem obyčejů, zvyků, zákonů a tabu, do kterých se narodil.*“²³ Dospělý člověk vstupující do období transformace se narodil, byl vychováván a enkulturnizován ve zcela odlišném systému. Nelze se pak podivovat nad velkým množstvím diskrepancí mezi transformačním kapitalismem středovýchodní Evropy a systémem, který fungoval na západ od Aše.

Institucionální zlom je viditelný i na makro úrovni. A to nejen mezi tehdejším Východem a Západem, ale také mezi jednotlivými státy středovýchodní Evropy. Deficit v oblasti institucionální lze nejlépe demonstrovat na okolních postsocialistických státech. Polsko si zachovalo poměrně rozsáhlý soukromý sektor v zemědělství a maloobchodu po celé období socialistické éry. Maďarsko od konce šedesátých let soukromý sektor posilovalo, ať už se to týká drobného podnikání, družstev nebo joint-ventures.²⁴ NDR dokonce udržovala část soukromé

¹⁹ LOUŽEK, Marek. *Zapomenutá transformace*. Praha: Centrum pro ekonomiku a politiku, 1999, s. 23.

²⁰ DOBLER, Constanze. *The Impact of Formal and Informal Institutions on Economic Growth: A Case Study on the MENA Region*. Frankfurt a. M. Hohenheimer volkswirtschaftliche Schriften, No. 65, 2011, s. 4.

²¹ Proces, pomocí kterého si člověk osvojuje během svého života kulturu své společnosti prostřednictvím naučeného chování, získáváním znalostí a dovedností.

²² Projevují se prostřednictvím norem chování a rolí, vyjadřují očekávání okolí, jak se má člověk v určité sociální pozici chovat. Kulturní vzorce neovlivňují jen chování člověka, ale působí i na jeho postoje, vnímání a myšlení.

²³ VÝROST, Jozef a Ivan SLAMĚNÍK. *Sociální psychologie*. Praha: Grada, 2008, s. 61.

²⁴ O Maďarské lidové republice jako o „ráji“ soukromníků referovalo i Rudé právo, když uvádělo, že v MLR: „*Dnes může malovýrobce zaměstnávat až třicet lidí. Jeden soukromník, vynálezce s 11*

výroby, byť přistoupila k jejímu určitému utlumení v průběhu sedmdesátých let. Socialistické Československo vykazovalo nižší podíl soukromého sektoru na výrobě než SSSR. Efekt této skutečnosti je potom jednoznačný. Polsko a Maďarsko nepochybňně vstupovalo do fáze tržní ekonomiky na počátku devadesátých let přinejmenším s částečně fungující institucionální infrastrukturou soukromého podnikání, NDR ji pak plně recipovala od svého většího bratra. Slovinsko těžilo z dědictví jugoslávského tržního socialismu.

S výjimkou Československa tedy všechny srovnatelné země disponovaly čímsi jako podnikatelskou komunitou, jí odpovídajícími právními normami a zejména neformálnimi vztahy (zvyklostmi), které umožňovaly této komunitě reprodukovat a rozširovat své aktivity. Přitom nebylo ani možné využít právní transplanty z vyspělých západních zemí. „*Implementace právních reforem nikdy nemůže být pouhým imitačním procesem bez ohledu na fázi ekonomického a společenského vývoje dané země.*“²⁵ Naopak naše země musela projít martyriem tvorby nové podnikatelské třídy s veškerými atributy tohoto procesu. „*Je tedy paradoxem, že ačkoliv po výkonové stránce byla česká ekonomika nejrozvinutější transformační zemí, po institucionální stránce byla z pohledu trhu téměř nejvíce zaostalá. Paradox je dvojnásobný, pokud si uvědomíme tradičně vysokou formální úroveň českého práva a administrativní kultury – úroveň, která zcela nezanikla ani v socialistickém mezidobí. Naopak široké vrstvy obyvatel vstoupily do nového období s minimálním respektem k vlastnictví a bez základních prvků právního vědomí.*“²⁶ Dobré mravy se musely teprve konstituovat, ačkoliv byly veřejným tématem již na samém počátku transformace. Například právnička J. Munková již v nultém čísle týdeníku Ekonom upozorňovala, že „*žádná právní norma není schopna podchytit všechny soutěžní možnosti plynoucí z hospodářského a obchodního vývoje, vznikl proto určitý morální kodex ve vztazích mezi podnikateli, jenž rýsuje hranice mezi tím, co je dovoleno, a tím, co se nedělá. Ve své obecnosti chápáno jako dobré mravy.*“²⁷ Stejně tak editorial týdeníku Ekonom zmiňuje, že „*efektivní fungování trhu se v moderních ekonomikách opírá o řadu pravidel a institucí - státních i nestátních - jejichž vývoj trvá mnohdy již více než století.*“²⁸ Pavel Machonin ve své sociologické studii spařuje psychologickou

²⁵ MUNZI, Tomáš. *Transformace a institucionální změna* in: Čtvrtstoletí: Česká cesta k tržní ekonomice, s. 46.

²⁶ HAVEL, Jiří.: *Budování institucí v Čechách*. s. 159.

²⁷ MUNKOVÁ, Jindřiška. *Právní rádce*, Ekonom vol.1, no. 1, 1991, s. 13.

²⁸ Editorial, Ekonom vol. 1 no. 44, 1991, s. 2.

proměnu společnosti jako nutnost, když uvádí: „*Prosazení významných a hlbokých reforem nejen vzdělávacího systému, ale i mnoha dalších dílčích společenských systémů, které by mohly přispět ke komplexní modernizaci české společnosti, je z povahy věci záležitostí dlouhodobou, řešitelnou koneckonců jen generační obměnou společnosti*“²⁹ K tomu lze jako doplnění citovat Lubomíra Mlčocha: „*I v Anglii bylo třeba tří generací k tomu, aby se z gangsterů stali gentlemeni.*“³⁰

K nezbytnosti změny myšlení optikou tehdejších činovníků bych zmínil slova J. Necpala z roku 1991, který výhledy transformace sumarizuje takto: „*Politická revoluce se dá provést během několika dní. Změny politického systému můžete dosáhnout během několika měsíců. Hospodářskou a zákonodárnou základnu přeměňte během několika let, ale změnit myšlení lidí tak, aby se podle nových zákonů začali chovat, to bude trvat nejméně jednu, ne-li více generaci.*“³¹ Dokonce i Václav Klaus, nejvýraznější postava transformačního období, k tomu dodává ve svém článku pro Sobotní telegraf z roku 1991: „*Morální normy chování se na rozdíl od norem právních nekonstituují tím, že je uloží stát, nýbrž jsou výsledkem dlouhodobého působení vnějšího společenského a ekonomického tlaku, autority veřejného mínění a návyků a zásad vštěpovaných výchovou. Nový systém, který je právě budován na lidské individualitě, sebevědomí, odvaze, schopnostech, iniciativě a odpovědnosti za vlastní osud, si vytvoří i vlastní ideály a pravidla chování. V oblasti ekonomických vztahů budou nabývat na významu takové impulsy, jako je dobrá pověst podnikatele, jeho spolehlivost, serióznost a slušnost.*“³² Výše citované příspěvky ilustrují důležitost proměny myšlení, a především uvědomění této nutnosti u vysoko postavených činitelů. Ale zatímco Juraj Necpal výslově akcentoval determinaci chování na základě zákonů, Václav Klaus avizoval vytvoření vlastních pravidel regulace mezi jednotlivými aktéry, tedy nikoliv následování exogenních pravidel práva. Netřeba dodávat, že se vzhledem k pozdějšímu postavení Václava Klause počala prosazovat jím zmíněná alternativa. O tom svědčí i to, že nejpozději v únoru roku 1992 z veřejné diskuze téma o proměně myšlení, či o podpoře středního stavu mizí a pozornost se stáčí k nastávající velké privatizaci.

²⁹ MACHONIN, Pavel. *Česká společnost a sociologické poznání: (problémy společenské transformace a modernizace od poloviny sedesátých let 20. století do současnosti)*. Praha: ISV, 2005, s. 255.

³⁰ MLČOCH, Lubomír. *Úvahy o české ekonomické transformaci*, s. 41.

³¹ NECPAL, Juraj. *Nehledáme lidi, ale řešení*, Ekonom vol. 1, no. 50, 1991, s. 50.

³² KLAUS, Václav. *25 let české transformace*: Praha: Institut Václava Klause, 2016, s. 37.

Podnikatelská kultura očima aktérů

V nedostatkové ekonomice reálného socialismu se otevíral velký prostor pro vytvoření šedé zóny, která fungovala jako trh. Na tento kvazi trh³³ vstupoval každý, kdo disponoval statkem ke směně. Ten byl velice často získáván ilegálně – například v podniku, kde dotyčný pracoval, a dle hesla, „kdo neokrádá stát okrádá rodinu,“ přenášel statky z podniku na zmíněný kvazi trh. Mnozí zaměstnanci ve státním sektoru získávali vedlejší příjmy z paralelních podnikatelských aktivit a rozšiřovaly se i příjmy z pololegálního a nelegálního podnikání.³⁴ Myšlenkové vzorce tohoto kvazitrhu nebylo možné s listopadovou revolucí jednoduše eliminovat. „*Zvyková výbava obyvatelstva se na základě principu závislosti na předchozí cestě jen přelila do nové doby.*“³⁵ V případě výše zmíněného obchodu docházelo k tomu samému, k čemu mělo docházet na vnitřním trhu – k saturovaní potřeb obyvatelstva. Zkrátka již socialismus svou neschopností uspokojovat konzumní potřeby obyvatelstva poskytoval neoficiální možnosti k tomu podnikat. Samozřejmě v určité zdeformované, ilegální podobě. Přenos těchto vzorců chování zapříčinil špatnou podnikatelskou kulturu mnohdy hraničící s organizovaným zločinem. O tom se zprostředkovaně zmiňuje Erika Vomáčková při vyprávění o svém otci:

„On věděl, co poplává ten trh v Rusku a přesně podle toho on se přizpůsobil, on jel do Ruska tam si to okouknul a zjistil, silonky to neseženeš, zahraniční krémy to je pro ně něco... vždycky když přijel domu sem, on se připravil na tu cestu zpátky, nakoupily se silonky, krémy, co jsme kupovali v tuzexu... s mámou jsme pak vymačkaly citronovou indulonu... to ruský nevěděly že je tam ten plíšek...“³⁶

Pro tyto nové podnikatele nebylo tržní hospodářství něčím neznámým či nepochopitelným, naopak centrálně plánovaná ekonomika se svými nedostaty

³³ Kvazi trh chápu jako státem neregulovaný trh vytvořený a spravovaný pouze jeho aktéry v období státního socialismu. Sloužil k saturaci poptávky, již nebylo centrálně plánované hospodářství stvořit. Mezi jeho notoricky známé účastníky patří například veksláci, řezníci, zelináři, ale také různí meloucháři jako autoopraváři či zámečníci. Ti zhusta během své pracovní doby v podniku vykonávali za úplatu různé drobné práce, přičemž materiál či nástroje si často obstarali ve „svém“ podniku.

³⁴ PRŮCHA, Václav a kol. *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992*: 2. díl období 1945-1992, s. 987.

³⁵ MLČOCH, Lubomír. *Úvahy o české ekonomicke transformaci* Praha: Vyšehrad, 2000, s.71. Mlčoch to přesně definuje takto: „Institucionální ekonomie formuluje tuto závislost jako tzv. *princip path dependency*: instituce v každé zemi a v každé době závisí na institucionálním rámci, jímž v historii prošly.“

³⁶ Rozhovor Marka SKÁLY (doktorand Karlova Univerzita v Praze) s Erikou Vomáčkovou (účastna v rodinném závodě) dne 21. 4. 2017 v Praze. Záznam uložen v osobním archivu tazatele v Praze.

vytvořila v šedé zóně jakýsi kvazi kapitalismus, kde se částečně tržnímu chování obyvatelé naučili. Ekonomické fungování mnohých jedinců se s přechodem mezi systémy nezměnilo, jen proměnilo svoji formu de iure, legalizovalo se. „Váha institucionální paměti čtyř dekad tohoto období se ukazuje silnější než odlišnosti ve strategiích transformace v ostatních středoevropských zemích. Nejde o nahradu jednoho systému institucí nějakým zcela novým systémem institucí, ale spíš se jedná o jakousi metamorfózu existujících institucionálních prvků, které se přestrukturuji a opět sloučí do institucionálního uspořádání, v některých rysech podobného uspořádání minulému.“³⁷

Absenci nejen právního, ale i obecně mravního povědomí ve sféře podnikatelské potvrzuje nejedna narace. Jedna z narátorek popisuje princip podnikání v devadesátých letech takto:

„Spiš na švindlu... pašovalo se různě, nebo se nevím, byly černoty hodně jako, takže se vydělávali obrovský peníze... dřív před revolucí lidi všechno švindlovali a takhle se to dělalo se všim, dělal jsi v podniku a neokrádal jsi žádnýho člověka, okrádal jsi stát. A na tom byly postaveny devadesátý léta, lidi si prostě pořád brali.“³⁸

Narátorka v tomto případě potvrzuje tezi, že vzorce chování se nezměnily, ty bylo možné měnit jen velmi pomalu, a to většinou až pod tlakem restriktivních opatření, například zvýšenou kontrolou finančních úřadů. K tomu je nutné dodat, že právě bezpečnostní aparát státu v transformačním období selhával. Mezi lety 1989-1993 vzrostl počet evidovaných trestních činů v ČR trojnásobně. „Prudce klesala objasněnost. Převážná většina byly majetkové trestní činy, především krádeže. Ziskový motiv byl však nejdůležitější i u podvodů, kuplištví, nedovolené výroby drog, úplatkářství, vydírání, zneužití pravomoci veřejného činitele a u korupce. Došlo ke koincidenci uvolnění trhu a oslabení represivních složek státní správy.“³⁹ Zajímavý názor na rostoucí kriminalitu ve své naraci přednesl narátor Zdeněk Kalina, v roce 1990 pracující jako taxikář:

„Každou chvíli někoho zařízli nebo zapichli, jenom moji tři kolegové přišli o život v té době a já jsem říkal že ne. Protože pan prezident pustil lidi z kriminálu a každej *ůr** co byl bez peněz tak zabil taxikáře a ten taxikář měl u sebe tisíc korun... pokud neveksloval.“⁴⁰

³⁷ MLČOCH, Lubomír. *Zastřená vize ekonomické transformace: česká ekonomika mezi minulostí a budoucností: (institucionální pohled)*, Praha: Karolinum, 1997 s. 57

³⁸ Rozhovor Marka SKÁLY (doktorand Karlova Univerzita v Praze) s Erikou Vomáčkovou (účastna v rodinném závode) dne 21. 4. 2017 v Praze. Záznam uložen v osobním archivu tazatele v Praze.

³⁹ POTŮČEK, Martin. *Nejen trh: Role trhu, státu a občanského sektoru v proměnách české společnosti*, s. 30.

⁴⁰ Rozhovor Marka SKÁLY (doktorand Karlova Univerzita v Praze) se Zdeňkem Kalinou (majitel

Ke zvýšení kriminality v důsledku polistopadové amnestie tímto způsobem dojít mohlo. Nelze však vyloučit, že na atmosféru doby měla amnestie určitý vliv. Bylo propuštěno 23 000 osob z výkonu trestu a drtivá většina z nich spáchala trestné činy, nikoli protistátní. Není tedy vyloučeno, že vyšší počet kriminálníků rozpuštěných do společnosti měl vliv na tehdejší společenské klima. Obzvláště v případech, kdy se ti, kteří neměli kam jít, nechávali najímat některými podnikateli na pozici ochranky apod. Dovolím si jen malý statistický exkurz: Z 57 743 odsouzených v roce 1989 zbylo v roce 1990 18 871 odsouzených. Do roku 1996 byl stav odsouzených z roku 1989 překonán a zároveň je tento rok rokem s nejvyšším počtem odsouzených za vraždu a to 203, nikdy v historii České republiky nebylo toto číslo překonáno.⁴¹ Z hlediska reálné trestné činnosti byl nejhorší rok 1998, kdy bylo registrováno 425 930 trestních činů, z toho 313 vražd. Jen pro srovnání – rok 2018 vykazuje 192 405 trestních činů s úhrnem vražd 116.⁴²

Vedle nárůstu počtu těžkých zločinů je možné sledovat například i dolozní chování tehdejších podnikatelů. K tomu se vyjadřuje Palivec:

„Tomáš Pitr dělal zelináře, jsme se kamarádili, potom vlastně v přístavišti měl sklad s alkoholem s cigaretama, on to kupoval přes Tuzex bez daně, vydělal šílený peníze. Dělali i pojistný podvody. Jsem byl u toho, když říkal, že přivezou kamion Bastosek cigaret a druhý den už tam nebudou. A normálně udělali pojistnej podvod, že jim to ukradli.“⁴³

Na tomto příkladě lze pozorovat rozvolněnou morálku panující mezi tehdejšími podnikateli. Zároveň je zde zcela evidentní absence zohlednění formálních pravidel, především právního rádu. Atmosféře nedostatečné regulace nahrávala například i benevolentní úvěrová politika tehdejších bank. O tom svědčí narace Vlastimila Kováře:

„Tamto jsme chtěli, že to koupím za milion od toho chlapa a v bance Šmíd z Liblic říkal: „Já ti na to pětatřicet dám, když mi dás mega a já jdu do důchodu“. Protože Franta Mrázku říkal: „Vém si úvěr pětatřicet, rozdej

---

hostince) dne 27. 5. 2017 v Úvalech. Záznam uložen v osobním archivu tazatele v Praze.

⁴¹ Český statistický úřad. In: *Česká republika od roku 1989 v číslech* [online]. 29. 08. 2019 [cit. 2020-01-20]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/ceska-republika-od-roku-1989-v-cislech-2018#01>

⁴² Český statistický úřad. In: *Česká republika od roku 1989 v číslech* [online]. 12. 12. 2019 [cit. 2020-03-11]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/ceska-republika-od-roku-1989-v-cislech-2018#03>

⁴³ Rozhovor Marka SKÁLY (doktorand Karlova Univerzita v Praze) s Milanem Palivcem (majitelem velkoobchodu tabákem a alkoholem) dne 4. 3. 2017 v Českém Brodě. Záznam uložen v osobním archivu tazatele v Praze.

takhle drobný, třicet vem, abys měl na jednu splátku, hned to bouchni, já ti přivedu Kolju, kterýmu dáš milion a už ho tady neuvidí nikdo.“⁴⁴

V tomto směru si neodpustím zmínit ještě jeden zážitek s bankovními úředníky na počátku devadesátých let:

„Když jsem začínal s podnikáním, tak jsem chtěl prachy, tak jsem šel do KB, teď si nepamatuju, jestli pro devadesát nebo sedmdesát tisíc... Tak si mě tam pán vzal do kanceláře a tam byli ještě dva. A řekli mi: „No sedmdesát tisíc to nás nezajímá, takhle kdybyste chtěl dvě stě milionů.“ Tak to mě vyděsilo, ani náhodou já radši nechci nic... tak jsem vycouval, prodal jsem karavan za sedmdesát tisíc, nějaký starožitnosti, abych měl peníze do obchodu.“⁴⁵

Implicitní důvod k takto širokému úvěrování lze spatřovat v nutnosti rekaptalizovat české podnikatelstvo, které v drtivé většině začínalo od nuly. Neslo to však s sebou i poselství toho, že stará pravidla neplatí a v této době je toho třeba uzmout co nejvíce. V takové situaci zůstává mimo hru nejen zohlednění právního rádu, ale i autonomní sankce.

Podvodně nebo až kriminálně klasifikovatelné činy nezůstávaly pouze interní záležitostí České republiky. Narátor Milan Palivec odkrývá praxi dovozu vozidel z Nizozemska:

„Tak se začalo, že budem jezdit do Holandska pro auta... jelo se do Holandska a tam se vystavila falešná faktura, na burzu, jel jsi tam vybral jsi si auto a tam jsi to neproclil a tím že se neplatilo clo, tak bylo daleko levnější než tady okolo. Tak pro ty auta se jezdilo každý týden a vydělálo se na jednom třeba dvacet tisíc.“⁴⁶

Na otázku, jak bylo možné neproclít auto, odpověděl:

„Tam měli falešný razítka, vystavila se faktura. Napsala se menší cena, místo třeba dvou set tisíc se napsalo dvacet tisíc. Takže jsi proclil dvacet místo těch dvou set a to se na tom vydělalo.“⁴⁷

⁴⁴ Rozhovor Marka SKÁLY (doktorand Karlova Univerzita v Praze) s Vlastimilem Kovářem (majitel stavební firmy) dne 8. 4. 2017 v Klučově. Záznam uložen v osobním archivu tazatele v Praze.

⁴⁵ Rozhovor Marka SKÁLY (doktorand Karlova Univerzita v Praze) s Václavem Janů (majitel velkoobchodu alkoholem) dne 27. 5. 2017 v Kolíně. Záznam uložen v osobním archivu tazatele v Praze.

⁴⁶ Rozhovor Marka SKÁLY (doktorand Karlova Univerzita v Praze) s Milanem Palivcem (majitel velkoobchodu tabákem a alkoholem) dne 4. 3. 2017 v Českém Brodě. Záznam uložen v osobním archivu tazatele v Praze.

⁴⁷ Rozhovor Marka SKÁLY (doktorand Karlova Univerzita v Praze) s Milanem Palivcem (majitel velkoobchodu tabákem a alkoholem) dne 4. 3. 2017 v Českém Brodě. Záznam uložen v osobním archivu tazatele v Praze.

Narátor tak implicitně popisuje uvažování své doby. Jakákoliv možnost vydělat byla chápána na žebříčku hodnot jako základní hodnota a ostatní procesy vstupující do podnikatelského prostředí, například dobrá pověst podnikatele, byly zatlačeny do pozadí, ba vůbec nezohledňovány. Extrahuji-li ducha doby z této promluvy, tak by se dal shrnout jednoduchou větou: Vydělej, co můžeš a účel světí prostředky. Ještě výrazněji tento přístup vystupuje v případě první poválečné generace. Ve věku čtyřiceti až padesáti let neměli tito jedinci příliš času na to zbohatnout. I kvůli tomuto spěchu nikdo nebral ohled na mravní hodnoty na západě běžné. Ovšem ani v případě generace husákových dětí nebylo možné očekávat standardní chování. Přeci jen mladý člověk se svou bravostí a odvahou k uklidnění podnikatelského prostředí také nepřispíval. Málokterý z nových podnikatelů vyšel z rodinného zázemí, kde by mu byla vštěpována šetrnost nakládání s majetkem, udržení dobré pověsti a podobně. Tyto pomyslné morální kotvy po dobu čtyřiceti let prostě neexistovaly. Ostatně i v tomto lze spatřovat důsledek předchozího vývoje. Komunistický režim nejen že z veškerého obyvatelstva učinil zaměstnance, ale také omezil jejich možnost nakládání s majetkem, či dokonce ztěžoval jeho mezigenerační předávání.⁴⁸ Velmi výstižný je příspěvek vykreslující odlišné vnímání neformálních institucí a vzorce myšlení mezi vyspělými státy Západu a transformujícím se Východem:

„Ten největší dovozce cigaret Bastos byl bratr Havla, Ivan Havel. To právě vyprávěl i Pitr; že oni mu chtěli dát děkovnej dopis, to byla nějaká belgická firma. Za to, že je největší odběratel ve střední Evropě a on jim nemohl vysvětlit, že oficiálně sem místo třícti kamionů přivezl jen jeden.“⁴⁹

Ovšem nevycházím pouze z orálně historických pramenů. Kupříkladu reportáž o vstupu McDonald's na český trh zmiňovala následující: „Uším našich podnikatelů bude znít možná trochu neuvěřitelně, že všechny tyto dohody nemají žádnou písemnou podobu, vše se řeší podáním ruky (podobně také smlouvy s dodavateli).“⁵⁰

Odhlednou-li od časového vymezení své práce, tak neformální instituce se začínají proměňovat zcela přirozeně až s nástupem nové generace mladých podnikatelů, na kterých je však také stále pozorovatelná stopa mentálního nastavení jejich

⁴⁸ Například se jedná o nemožnost zřízení výměnku během období státního socialismu. Ten však predstavoval v dobách předcházejících zaprvé duchodový pilíř a zadruhé součást dědičkého práva sui generis.

⁴⁹ Rozhovor Marka SKÁLY (doktorand Karlova Univerzita v Praze) s Milanem Palivcem (majitelem velkoobchodu tabákem a alkoholem) dne 4. 3. 2017 v Českém Brodě. Záznam uložen v osobním archivu tazatele v Praze.

⁵⁰ Magazín ekonoma – *Už je to tady* – Ekonom vol. 2 no. 10, 1992, s. 61.

předků. Přeci jen podniky většinou přebírají od zakladatelů, kteří je vybudovali právě v devadesátých letech. Nicméně přechod mezi kvazi tržním prostředím osmdesátých let, kde platí již zmiňované přísloví „*kdo neokrádá stát okrádá rodu*“ do let devadesátých, kde se stát ve své podstatě okrádat již nedal, protože se všeho zbavil, bylo okrádání ve zvykové výbavě obyvatelstva, jen na sebe vza- lo jiné podoby. Navíc je možné se domnívat, že důvodem rozvolněné morálky podnikatelského sektoru a obecně celé společnosti byl převládající neregulovaný a nejvyššími činiteli adorovaný údajně všespásný trh. Onen kvazi trh vzniklý v době reálného socialismu byl taktéž neregulovaný, vytvořily si ho pouze některé subjekty a fungoval nezávisle na právu a obecné organizaci státu. Když začal oficiálně existovat trh, projevila se závislost na předchozí cestě pravděpodobně i zde a původní (ne)pravidla kvazi trhu se přelila do oficiálního trhu, ve kterém se pak musela evolucionální cestou prosazovat vláda práva a morálka. Zkrátka u nás špatně fungující státní socialismus vedl k demoralizaci lidí, kteří v něm žili. „*Rostla tolerance k menším či větším podvodům, lidé se naučili žít s dvojí tváří – jednou určenou pro veřejnost a druhou privátní.*“⁵¹ Pokřivenou morálku tehdejších podnikavců potvrzuje i Pavel Bubník:

„*Ty firmy to vedly nějaký řetězce menší, co měly pět obchodů, tak vedly tak, že se snažily krátkodobě vydělat a faktury za poslední rok prostě nezaplatily.*“⁵²

Lze tedy obecně soudit, že nezaplacené pohledávky se vzhledem k nespolohlivosti a pomalé funkci soudů nedalo v některých případech vůbec získat. Zkrátka nechtěl-li dlužník zaplatit za dodané zboží, nezaplatil a většinou mu za to nehrozil žádný trest. Ještě kříklavější případ nezaplacení pohledávek zmiňuje Vlastimil Kovář:

„*Ten kluk, co tam byl, měl ode mě slíbený mega. A dopadlo to tak, že jsme to museli snížit z 63 na 59, jsme to snížili a jelikož firma Hochtief⁵³ neměla práci, tak to dala za 49, o deset mega míň. Ale ono to bylo jinak, já jsem pak mluvil s těma klukama, co tam dělali, tak oni na všechno najmuli soukromníky s bagrama s autama se vším a zaplatili jim 30-40 %, protože*

⁵¹ POTŮČEK, Martin. *Nejen trh: Role trhu, státu a občanského sektoru v proměnách české společnosti*, s. 82.

⁵² Rozhovor Adély HERZOGOVÉ (studentka FA ČVUT) s Pavlem Bubníkem (majitelem velkoobchodu s pánskými doplňky) dne 16. 4. 2017 v Praze. Záznam uložen v osobním archivu Marka Skály v Praze.

⁵³ Narátorův konec podnikání je dle jeho slov spjat s pádem IPB v roce 2000, firma Hochtief působí v ČR od roku 1999. Tato narace je tedy mimo výšeč výzkumu, nicméně je důkazem, že maladapтивní jevy v české podnikatelské kultuře přetrvaly delší čas.

víc jim nedali, protože ty kluci s téma bagrama zkrachovali, byli v pr*eli, v té době to bylo běžný. Proto taky nic nejelo, protože lidi, co se dostali k penězům, tak už je dál nepustili. “⁵⁴

Zde je patrných několik maladaptivních znaků podnikatelské kultury devadesátých let. Zaprvé samotná skutečnost domluveného milionu za účelem získání zakázky je právně těžko obhajitelná, ovšem korupční jednání nebylo ničím neobvyklým a společenské normy ho chápaly stále ještě v intencích úplatkářství reálného socialismu, kdy bylo možné díky úplatkám a širokým sociálním kontaktům získat například nedostupné zboží. V tomto případě se jen měnil artikl za získaný úplatek. Druhým problémem je nezaplacení pohledávek subdodavatelům. Takto provinilé firmy i po výše zmíněných akcích stále existovaly, ačkoli ve vyspělé ekonomice by to pravděpodobně znamenalo zánik a soudní řízení. Je ovšem nezodpověditelnou otázkou, proč k takovýmto problémům docházelo opakováně. Zda to byl pocit vlastní nedostatečnosti podvedených živnostníků, či jen příliš vysoké transakční náklady v případě právní obrany. O tom, že vymáhání práva a kontrola ze strany státních institucí selhává, věděl již v roce 1992 ministr práce a sociálních věcí ČR Milan Horálek. Ten vyslovil odhad počtu nových milionářů v ČR na 100 000 a dodal: „*Jen stovky osob z toho čísla dosáhly na svůj milion ze skutečné podnikatelské aktivity, jak ji svět ctí a jak si ji představujeme.*“⁵⁵

Závěr

Život v systému státního socialismu vnášel do lidského chování jisté deformace oproti přirozenému svobodnému životu. De facto každý člověk byl zaměstnancem státu. Nemožnost oficiální individuální realizace spěla vedle vnitřní emigrace také k vytváření ostrůvků ekonomicke svobody. Ty byly vytvářeny jednak za účelem obohacení se, ale také za účelem saturace obyvatelstva nejrůznějším druhem zboží a služeb. Ty totiž v systému státního socialismu nebyly často dostupné. Z tohoto kvazi trhu existujícího před rokem 1989 si mnozí budoucí podnikatelé odnesli vzorce chování, které určovaly jejich chování v již ve svobodné tržní společnosti. Revoluce roku 1989 nepřinesla pouze svobodu občanskou, ale také ekonomickou. Populace, která v drtivé většině prožila svůj život v područí totalitních systémů, měla během historicky krátkého času otevřené možnosti po generace netušené.

Systém, který nastoupil po roce 1989, se vyznačoval několika neobvyklými aspekty. Prvním byla absence právního a mravního povědomí, kterou lze chápat

⁵⁴ Rozhovor Marka SKÁLY (doktorand Karlova Univerzita v Praze) s Vlastimilem Kovářem (majitelem stavební firmy) dne 8. 4. 2017 v Klučově. Záznam uložen v osobním archivu tazatele v Praze.

⁵⁵ NESNÍDAL, Jiří. *Přece jen nástup na špinavé peníze*. Ekonom vol. 2 no. 2, 1992, s. 57.

jako důsledek socialistického hospodářství. Neexistence soukromého vlastnictví, tedy lépe státního vlastnictví, vedla k rozšíření chování charakterizovatelného tehdejším heslem „kdo neokrádá stát, okrádá rodinu“. Tento přístup s nástupem tržního hospodářství jednoduše nezmizel. Institucionální nestabilita se nejvíce projevovala právě v průběhu transformace devadesátých let.

Vysvětlení těchto deformací tržních vztahů na úrovni malých a drobných podniků spatřuji v principu závislosti na předchozí cestě. Ta měla především v prvních letech po revoluci signifikantní vliv na institucionální prostředí. Zkoumané aspekty potvrzují velmi pomalou změnu vzorců chování vytvořených v období státního socialismu. Stejně tak se ukazuje silné působení institucionální struktury tehdejšího kvazitruhu.

Použité zdroje / References

Literatura

- DOBBLER, Constanze. *The Impact of Formal and Informal Institutions on Economic Growth: A Case Study on the MENA Region.* Frankfurt a. M. Hohenheimer volkswirtschaftliche Schriften, No. 65, 2011. ISBN 978-3-653-00883-8
- HAVEL, Jiří.: Budování institucí v Čechách, In: Konsolidace vládnutí a podnikání v České republice a v Evropské unii, Praha, Matfyz Press 2002. ISBN 80-86732-00-2
- HLAVAČKA, Milan a Pavel BEK. *Rodinné podnikání v moderní době: (vývoj, současnost, výhledy).* Praha: Historický ústav, 2018. ISBN 978-80-7286-318-1.
- HOLMAN, Robert. *Ekonomická reforma v pohybu.* Praha: Top Agency, 1992 ISBN 80-900626-8-7.
- JINDRA, Zdeněk. *Úvod do studia hospodářských a sociálních dějin* Praha: Karolinum, 1997. ISBN 80-7184-438-1.
- KLAUS, Václav, Karel DYBA, Jana FÜRSTOVÁ, Ladislav MINČIČ, Dušan TŘÍSKA, Jiří WEIGL a Karel ZEMAN. *25 let české transformace* Praha: Institut Václava Klause, 2016. ISBN 978-80-7542-021-3.
- KŘEN, Jan. *Čtvrt století střední Evropy: visegrádské země v globálním příběhu let 1992-2017.* Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2019. ISBN 978-80-246-3977-2.
- LOUŽEK, Marek. *Zapomenutá transformace: role trhu, státu a občanského sektoru v proměnách české společnosti.* Praha: Centrum pro ekonomiku a politiku, 1999. ISBN 80-902-7950-3.
- MACHONIN, Pavel. *Česká společnost a sociologické poznání: (problémy společenské transformace a modernizace od poloviny šedesátých let 20. století do současnosti).* Praha: ISV, 2005. ISBN 80-866-4239-9.
- MLČOCH, Lubomír. *Úvahy o české ekonomické transformaci.* Praha: Vyšehrad, 2000. ISBN 80-702-1389-2.
- MLČOCH, Lubomír. *Zastřená vize ekonomické transformace: česká ekonomika mezi minulostí a budoucností: (institucionální pohled),* Praha: Karolinum 1997. ISBN 80-718-4423-3.
- MUNZI, Tomáš. *Transformace a institucionální změna Čtvrtstoletí: česká cesta k tržní ekonomice: sborník textů.* Praha: Czech Enterprise Institute, 2015. ISBN 978-80-260-7777-0. s. 43–55.

MYŠKA, Milan. *Problémy a metody hospodářských dějin: metodické problémy studia dějin sekundárního sektoru*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 2010. ISBN 978-80-7368-751-9.

MYŠKA, Milan. *Rytíři průmyslové revoluce: šest studií k dějinám podnikatelů v českých zemích*. Šenov u Ostravy: Tilia, 1997. ISBN 80-704-2477-X.

POTŮČEK, Martin. *Nejen trh: role trhu, státu a občanského sektoru v proměnách české společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1997. ISBN 80-858-5026-5.

PRŮCHA, Václav a kol. *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992: 2. díl období 1945-1992*. Brno: Doplňek, 2004. ISBN 978-80-7239-228-5.

PRŮŠA, Jan. Podnikatelé jako základ české ekonomické transformace. *Čtvrtstoletí: česká cesta k tržní ekonomice: sborník textů*. Praha: Czech Enterprise Institute, 2015. ISBN 978-80-260-7777-0. s. 97-130.

VRBOVÁ, Marta. *Ochrana osobních údajů v současné právní úpravě archivnictví* in: Dny práva - 2010 - Days of Law, Brno: Masarykova univerzita, 2010. ISBN 978-80-210-5305-2.

VÝROST, Jozef a Ivan SLAMĚNÍK. *Sociální psychologie*. Praha: Grada, 2008. ISBN 978-80-247-1428-8.

Články v periodikách

MÉNARD, Claude – SHIRLEY, Mary. *The Contribution of Douglass North to New Institutional Economics*, Economic Institutions, Rights, Growth, and Sustainability. Cambridge University Press: Cambridge. 2011. s. 11-29.

MUNKOVÁ, Jindřiška. *Právní rádce*, Ekonom vol.1, no. 1, 1991, s. 13.

NECPAL, Juraj. *Nehledáme lidí, ale řešení*, Ekonom vol. 1, no. 50, 1991, s. 50

NESNÍDAL, Jiří. *Přece jen nástup na špinavé peníze*, Ekonom vol. 2, no. 2, 1992, s. 57.

NORTH, Douglass. *Institutions* in: Journal of Economic Perspectives vol. 5 no.1, 1991, s. 97-112.

ROTHFELS, Hans. *Zeitgeschichte als Aufgabe* in: Vierteljahrsshefte Für Zeitgeschichte vol.1 no.1 1953, s.1-8.

VILČEK, Vilček. *Hospodářské otazníky současného Maďarska*. *Rudé právo*, 13. července 1988, s. 6.

Editorial, Ekonom vol. 1 no. 44, 1991 s. 2.

Magazín ekonoma – Už je to tady – Ekonom vol. 2 no. 10, 1992, s. 61.

Internetové zdroje

Český statistický úřad. In: *Česká republika od roku 1989 v číslech* [online]. 29. 08. 2019 [cit. 2020-01-20]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/ceska-republika-od-roku-1989-v-cislech-2018#01>

Český statistický úřad. In: *Česká republika od roku 1989 v číslech* [online]. 12. 12. 2019 [cit. 2020-03-11]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/ceska-republika-od-roku-1989-v-cislech-2018#03>

Rozhovory

Rozhovor Marka SKÁLY (doktorand Karlova Univerzita v Praze) s Milanem Palivcem (majitel velkoobchodu tabákem a alkoholem) dne 4. 3. 2017 v Českém Brodě. Záznam uložen v osobním archivu tazatele v Praze.

Rozhovor Marka SKÁLY (doktorand Karlova Univerzita v Praze) s Vlastimilem Kovářem (majitel stavební firmy) dne 8. 4. 2017 v Klučově. Záznam uložen v osobním archivu tazatele v Praze.

Rozhovor Marka SKÁLY (doktorand Karlova Univerzita v Praze) s Erikou Vomáčkovou (účastna v rodinném závodě) dne 21. 4. 2017 v Praze. Záznam uložen v osobním archivu tazatele v Praze.

Rozhovor Marka SKÁLY (doktorand Karlova Univerzita v Praze) se Zdeňkem Kalinou (majitel hostince) dne 27. 5. 2017 v Úvalech. Záznam uložen v osobním archivu tazatele v Praze.

Rozhovor Marka SKÁLY (doktorand Karlova Univerzita v Praze) s Václavem Janů (majitel velkoobchodu alkoholem) dne 27. 5. 2017 v Kolíně. Záznam uložen v osobním archivu tazatele v Praze.

Rozhovor Adély HERZOGOVÉ (studentka FA ČVUT) s Pavlem Bubníkem (majitel velkoobchodu s pánskými doplňky) dne 16. 4. 2017 v Praze. Záznam uložen v osobním archivu Marka Skály v Praze.

O autorovi

Mgr. Marek Skála (*1990) je historik a od roku 2019 doktorand na Fakultě humanitních studií UK. V současné době se zabývá dějinami podnikání po roce 1989.

E-mail: marek.skala@email.cz

Výskumný pracovník chytený informovaným súhlasom / Researcher caught by informed consent

Radoslava Semanová

Abstrakt

Nedávno boli sprísnené podmienky získavania osobných údajov. V tejto chvíli je už potrebné mať osobné údaje napísané a podpísané na papieri – formulári informovaného súhlasu. Lenže, ako je to pri výskume, ktorý začal s „iba“ hlasovým záznamom súhlasu s poskytnutím a spracovaním rozhovoru. Je etické žiadať od respondenta, na už odsúhlasený (hlasovým záznamom) rozhovor ešte súhlas potvrdený podpisom? Z tohto problému plynú nemalé komplikácie nielen pre výskumníka a jeho informátorov, ale i pre samotný prebiehajúci výskum. Druhá časť problému je otázka, ako správne zaznamenávať mená informátorov. Prečo by mal výskumník v teréne vyžadovať informácie, ktoré nepotrebuje pria-mo k svojmu výskumu? Mnohí trampi čelili za socializmu rôznym druhom šikany neraz spojenej aj s občianskym menom, keď sa štátne zložky snažili zistíť občianske mená iných trampov. Dodnes preto pristupujú k uvedeniu mena a podpisom veľmi opatrne. Aj z tohto dôvodu som pôvodne zvolila „len“ nahrávaný informovaný súhlas. Vo svojom príspevku sa hlbšie zamyslím nad charaktermi a princípmi informovaných súhlásov. Ako ovplyvňujú štandardy GDPR, ktoré chránia poskytovateľov údajov a problematiku prenosu zákonov navrhnutých na komerčné účely do etnografického výskumu a rozhovorov môj výskum? Uvažujem aj nad normami a zákonmi ktoré chránia mňa ako výskumníčku.

Abstract

The conditions for obtaining informed consent have recently been made more restrictive. At the moment, it is necessary to have personal information written and signed on a paper, called The Informed Consent Form. However, what should be done in the case, when I started research with “only” voice-recorded consent that allows me to provide and process the interview? Is it ethical to ask a respondent to sign the Informed Consent Form, even though s/he has already given a voice-recorded consent? There are considerable complications not only for the researcher and his respondents/partners in the research but also for the ongoing research itself.

The second part of the problem is the question of how to properly record the names of the whistleblowers. In many interviews, I did not ask respondents for

their full names. It was not necessary. Under the communist regime (1948-1989) in Czechoslovakia, many tramps (members of a movement called “tramping”) faced various kinds of harassment. These harassments were often associated with civilian names, as the state agencies tried to identify civilian names of other tramps. Many people are still very cautious about stating their names and giving signatures, even today. For this reason, I initially chose to ask “only” for voice-recorded consents.

In my contribution, I think more deeply about the nature and principles of an informed consent. How do the GDPR standards, that protect data providers and problems of transferring laws designed for commercial purposes into ethnographic research and interviewing, effect my research? I also think about the standards and laws that protect me as a researcher.

Klíčová slova: Etika výskumu; GDPR; informovaný súhlas; kvalitatívny výskum.

Key words: Ethics of research; GDPR; informed consent; qualitative research.

Úvod

V rámci tohto textu predstavím a porovnám dva typy informovaného súhlasu – písomný a nahrávaný. Zaoberať sa nimi budem z hľadiska ich výhod, nevýhod, etických rozporov a rôznych doporučení zo strany etických komisií, kvalitatívnych príručiek a ďalších podkladov s ktorými som sa stretla pri používaní oboch vo svojom vlastnom výskume.

Problematika informovaného súhlasu spadá aj do právej roviny, preto sa vo svojom teste opriem aj o slovenské zákony a doporučenia General data protection regulation (GDPR). Zdôrazňujem, že mojim cieľom nie je právna analýza a ani sa o ňu neusilujem. Pomocou jednotlivých definícií vyplývajúcich zo slovenského zákona na ochranu osobných údajov chcem upriamit pozornosť na problematiku informovaného súhlasu v sociálnom, kultúrnom a etnografickom kontexte a súčasné normy pri používaní informovaného súhlasu s dôrazom na môj aktuálny kvalitatívny výskum, ktorý realizujem od roku 2015.

Moje pracovisko, na ktorom som internou študentkou PhD štúdia – Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV (ÚESA SAV) - zriadilo v roku 2018 etickú komisiu. Bola to reakcia na GDPR a na zmeny v slovenskej legislatíve. Ďalším dôvodom je snaha môjho pracoviska zriadíť audio a video archív biografických

naratíarov. Členovia etickej komisie pripravili návrh informovaného súhlasu (IS). Jeho cieľom bolo/je chrániť pracovníkov ÚESA SAV a ich partnerov vo výskume. K prvému návrhu sa uskutočnila diskusia na pracovisku, vďaka ktorej sa formulár IS postupne formálne aj obsahovo menil až po súčasnú podobu, ktorá vyžaduje od respondenta iba meno a podpis.

Po dohode s mojou školiteľkou som začala ešte pred zavedením finálneho formulára IS používať spomínaný pracovný formulár. Obsahoval aj súhlas so spracovaním osobných údajov, ktorý mal, byť súčasťou dokumentácie pri archivácii zozbieraných dát na mojom pracovisku. Súhlas na spracovanie osobných údajov v tejto podobe pracovisko vyžadovalo len krátke obdobie a v súčasnosti používame inú verziu – uvádzam ju v prílohe.

Pri svojom výskume som do zavedenia povinnosti používať písomný informovaný súhlas využívala len informovaný súhlas nahrávaný na diktafón. Umožňoval mi ľahšie zabezpečenie nezlučiteľnosti dát a vedela som ho jednoduchšie získať. Ďalšou výhodou bola jednoduchšia anonymizácia mojich respondentov, pretože v rámci rozhovorov zvyčajne vystupujú pod svojimi trampskými prezývkami a nie pravými menami.¹ Vznikom vyšie zmienenejho prvého formulára (obsahoval plné meno, dátum a miesto narodenie, aktuálnu adresu partnera vo výskume) a povinnostou používať ho, pre mňa nastal problém. Podpísaný informovaný súhlas je v konflikte s dôvodmi, pre ktoré som sa pôvodne rozhodla používať na diktafón nahrávaný informovaný súhlas. Rozpor v situácii, ktorá nastala vystihol jeden z mojich respondentov. Keď som mu ukázala formuláre informovaného súhlasu, na ktorý mal uviesť svoje údaje a podpis, reagoval otázkou: „*Povedala si, že je to anonymné, prečo potom potrebuješ moje meno?*“ Muž, 29. mája 2019, Košice okolie.

Jeho otázka pomenovala problém, ktorému sa budem venovať podrobnejšie. Prostredníctvom tohto textu poukážem na rozpor pri používaní písomného informovaného súhlasu a niektoré nedostatky na strane doporučení GDPR. Uvedené problémy ilustrujem vlastnými skúsenosťami s nahrávaním verbálneho súhlasu a získavaním písomného informovaného súhlasu na príklade môjho výskumu.

¹ Využívanie prezývok miesto vlastných mien je jedno zo špecifík trampskej subkultúry. POHUNEK, Jan, JANEČEK, Petr. Potlach, cancák, usára: Tramping pohľadom etnologie. *Dějiny a současnost 4*, 2013: s. 18–21; MANN, Arne. Obrady príjmania novch členov do trampskej osady. In: FROLEC, Václav (ed.) *Čas života – rodinné a společenské svátky v životě člověka I*. Brno: Blok, 1985. s. 225-240.

História informovaného súhlasu

Prvé informované súhlasy vznikli na poli biomedicínskeho výskumu a až neskôr boli aplikované na spoločenskovedný výskum. Aby sa zabránilo pokusom na ľud'och, ktoré sa odohrávali predovšetkým počas Druhej svetovej vojny a neskôr v 50tych rokoch, boli sformulované etické princípy, ktorých úlohou bola ochrana ľudských práv v priebehu biomedicínskeho výskumu. Za všetky spomeniem dva najvýznamnejšie etické kódexy. Ide o Norimberský kódex (1947) a Helsinskú deklaráciu (1964, 2013).² Uvedené kódexy mali neskôr najväčší vplyv na formuľovanie princípov etiky výskumu v sociálnej a kultúrnej antropológii³:

„Podobne ako Norimberský kodex, definuje zpráva⁴ ve své preambuli tři principy výzkumu u lidských subjektech: úcta k lidem (“s lidmi musí být zacházeno jako s autonomními jedinci a jedinci s omezenou autonomií mají právo na ochranu”), prospěšnost (nečinit újmu, maximalizovat výhody a minimalizovat možné ztráty), spravedlnost (“zacházet s rovnoprávnými lidmi rovnoprávně”). Tyto tři principy jsou dále upřesněny a konkretizovány: v prvním případě se jedná o “informovaný souhlas”, v druhém o “zhodnocení případných rizik a výhod”, ve třetím o “výběr subjektů”.“⁵

V prípade humanitných vied sa stal najdôležitejším bodom práve informovaný súhlas. Ten sa stal základným kameňom pre etické komisie, ktoré hodnotia práce sociálnych vedcov. Informovaný súhlas je „odvozený od informovanosti a dobrovolné účasti jedinců zahrnutých do výzkumu.“⁶

Písomný informovaný súhlas teda vychádza okrem iného z princípov biomedicínskeho výskumu. Tieto princípy čiastočne určujú jeho charakter aj pri jeho aplikovaní v etnografickom a kvalitatívnom spoločenskovednom výskume. Z môjho pohľadu ide v mnohých ohľadoch o užitočný, ale aj (ako mi ukázala moja výskumnícka prax) sporný podklad.

² Všetky kódexy sú dostupné na adrese: *Významné mezinárodní dokumenty k etice výzkumu*. [Online] Dostupné z URL: <<https://vyzkum.rect.muni.cz/cs/zazemi/etika-vyzkumu/etika-vyzkumu/mezinarodni-dokumenty-k-etice-vyzkumu>> [Cit. 2020-02-02].

³ FASSIN, Didier. Nad rámec etických pravidel: Zamyšlení nad etnografickým výzkumem praktik zdravotní péče v Jižní Africe. Biograf (49): 26 odst. 2009. [Online] Dostupné z URL: <<http://www.biograf.org/clanek.php?clanek=4902>> [Cit. 2020-02-02].

⁴ Poznámka autora: tzv. Belmotská správa je dokument v otázke výskumu na ľudských subjektoch – vypracované na žiadosť Ministerstva zdravotníctva, školstva a sociálnych vecí Spojených štátov amerických. FASSIN, Didier. Nad rámec etických pravidel: Zamyšlení nad etnografickým výzkumem praktik zdravotní péče v Jižní Africe.

⁵ FASSIN, Didier. Nad rámec etických pravidel: Zamyšlení nad etnografickým výzkumem praktik zdravotní péče v Jižní Africe.

⁶ FASSIN, Didier. Nad rámec etických pravidel: Zamyšlení nad etnografickým výzkumem praktik zdravotní péče v Jižní Africe.

Biomedicínsky výskum na rozdiel od kvalitatívneho a etnografického výskumu prebieha v klinických podmienkach. Koncom osemnásteho a začiatkom devätnásteho storočia sa medicínska prax začala prenášať do špecializovaných pracovísk – nemocníc. Do tej doby boli pacienti navštěvovaní lekárom doma. Tu do liečenia mohli lekárovi zasahovať pacient, jeho príbuzní, ľudoví liečitelia, či iní členovia komunity. Pacient bol takto vo zvýhodnejnej pozícii a lekár sa musel pri spôsobiť prostrediu.⁷ Časom sa situácia obrátila. Pacienti opúšťajú svoje rodinné zázemie a prichádzajú do nemocníc. Tu sú jednotlivo podrobení pozorovaniu a porovnávaniu s inými pacientami zo strany zdravotného personálu. Správanie lekárov a ich žargón, ale aj používanie latinských názvov nemusí, byť pacientovi vždy zrozumiteľný. Má obmedzené možnosti do svojej liečby zasahovať, prípadne sa o priebehu liečby informovať.⁸ Okrem biomedicínskeho výskumu boli ďalším podnetom aj psychologické a lekárske experimenty pri ktorých pacientom tiež nebolo umožnené vyjadriť súhlas, či nesúhlas s účasťou na výskume. Niektoré z experimentov pritom pôsobili stresujúce, či traumatizujúce zážitky napr. Milgramove testy⁹ tiež známe ako Milgramov experiment.¹⁰ Antropologic ká náuka profesnej zodpovednosti sa v Spojených Štátach Amerických ujala až začiatkom sedemdesiatych rokov dvadsiateho storočia. No už počas Druhej svetovej vojny existovali návody z oblasti aplikovanej antropológie, ktoré počas vojny a po jej skončení americkí sociológovia a antropológovia dodržiavalí. Tie to zásady si osvojovali i etnológovia. Išlo o napríklad o odporúčania Society for Applied Anthropology z roku 1949.¹¹ Ďalšie dokumenty v tejto súvislosti vznikli v rokoch 1971 a 1986.¹²

⁷ KNORR-CETINA, Karin. *Epistemic cultures: how the sciences make knowledge*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1999, ISBN 06-742-5894-0.

⁸ KNORR-CETINA, K. *Epistemic cultures: how the sciences make knowledge*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1999, ISBN 06-742-5894-0.

⁹ KUSÁ, Zuzana. Etika spoločenského výskumu. In: *Metódy analýzy a výskumu – kvalitatívne* [Online]. Dostupné z URL: <<http://members.chello.sk/zuzakusa/temy.htm>> [Cit. 2020-01-31].

¹⁰ Ide o jednu z najslávnejších psychologických štúdií, ktorá sa zaobrála poslušnosťou. Experiment uskutočnil Stanley Milgram psychológ z Yaleskej Univerzity. Zameriaval sa na výskum konfliktu medzi autoritou a poslušnosťou a osobným svedomím. Milgram sa zaobral aj výskumom osôb, ktoré boli obvinené z genocídy počas Druhej svetovej vojny v Norimbergu. Ich obrana bola založená na "poslušnosti" - plnení rozkazov svojich nadriadených. McLEOD, Saul. The Milgram Shock Experiment. [Online] Dostupné z URL: <<https://www.simplypsychology.org/milgram.html>> [Cit. 2020-02-18].

¹¹ FASSIN, Didier. Nad rámec etických pravidiel: Zamyšlení nad etnografickým výzkumem praktik zdravotní peče v Jižnej Afrike. Biograf (49): 26 odst. 2009 [Online] Dostupné z URL: <<http://www.biograf.org/clanek.php?clanek=4902>> [Cit. 2020-02-02].

¹² FASSIN, Didier. Nad rámec etických pravidiel: Zamyšlení nad etnografickým výzkumem praktik zdravotní peče v Jižnej Afrike.

Hlavnou výzvou pre bádateľa pri používaní písomného informovaného súhlasu je nedostatočná flexibilita formuláru. Výskumník, ktorý sa nachádza v teréne často čelí novým, špecifickým situáciám, ktoré vopred nie je možné predpokladať. Kvalitatívny výskum nie je iba o zbieraní rozhovorov. Častokrát sú prvé kroky výskumníka do terénu založené na etnografickej metóde zberu dát. Získanie informovaného súhlasu v takýchto podmienkach má charakter vyjednávania.¹³ Iným aspektom tohto problému je, že výskumníci by mali rešpektovať kultúrne zázemie a sociálny kontext skúmaných skupín. „*Proces udelovania súhlasu je situovaný v čase a priestore, v sociálnej triede a rode a v sieti ďalších „premenných“*“, (...).“¹⁴

Vyššie uvedené dokumenty hovoria o etike výskumu v súvislosti s princípom zodpovednosti. Ide o vzťah antropológov: „*k”tém, jež studuje*“, *k “veřejnosti”* ako „*předpokládanému konzumentovi jejich profesních aktivit*“, *k “disciplíne a jejím praktikujícím příslušníkům*“ *zachovávající její “dobrou pověst”*, *K “po-skytovatelům prostředků na výzkum*“, *k “vlastní i hostitelské vládě”*. Mezi všemi těmito aktéry zaujímají výsadní postavení ti první.“¹⁵

Spracovanie citlivých údajov vo výskume

Informovaný súhlas vznikol za účelom ochrany fyzickej osoby a jej osobných údajov. Smernice ako GDPR boli primárne určené pre komerčný sektor. Čo však s osobnými údajmi s ktorými pracujú aj sociálni vedci počas svojich výskumov? Rovnako ako iné inštitúcie i my musíme chrániť svojich partnerov a partnerky vo výskume a ich osobné údaje. Podľa definície zákona o ochrane osobných údajov:

„Osobnými údajmi sú údaje týkajúce sa identifikovanej fyzickej osoby alebo identifikovateľnej fyzickej osoby, ktorú možno identifikovať priamo alebo nepriamo, najmä na základe všeobecne použiteľného identifikátora, iného identifikátora, ako je napríklad meno, priezvisko, identifikačné číslo, lokalizačné údaje, alebo online identifikátor; alebo na základe jednej alebo viacerých charakteristik alebo znakov, ktoré tvoria jej fyzickú identitu, fyziologickú identitu, genetickú

¹³ KUSÁ, Zuzana. Etika spoločenského výskumu. In: *Metódy analýzy a výskumu – kvalitatívne* [Online]. Dostupné z URL: <<http://members.chello.sk/zuzakusa/temy.htm>> [Cit. 2020-01-31].; FASSIN, Didier. Nad rámec etických pravidel: Zamyšlení nad etnografickým výzkumem praktik zdravotní peče v Jižní Africe. Biograf (49): 26 odst. 2009 [Online] Dostupné z URL: <<http://www.biograf.org/clanek.php?clanek=4902>> [Cit. 2020-02-02].

¹⁴ KUSÁ, Zuzana. Etika spoločenského výskumu. In: *Metódy analýzy a výskumu – kvalitatívne* [Online]. Dostupné z: <<http://members.chello.sk/zuzakusa/temy.htm>> [Cit. 2020-01-31].

¹⁵ FASSIN, Didier. Nad rámec etických pravidel: Zamyšlení nad etnografickým výzkumem praktik zdravotní peče v Jižní Africe. Biograf (49): 26 odst. 2009 [Online] Dostupné z URL: <<http://www.biograf.org/clanek.php?clanek=4902>> [Cit. 2020-02-02].

identitu, psychickú identitu, mentálnu identitu, ekonomickú identitu, kultúrnu identitu alebo sociálnu identitu.“ Zákon o ochrane osobných údajov o zmene a doplnení niektorých zákonov § 2, 18/2018 Z. z.

Osobnými údajmi sú teda i dátá nad rámec mena, priezviska, bydliska a ďalších informácií. Podľa toho istého zákona sú osobnými údajmi aj biometrické dátá, fyzické či fyziologické, psychologické a ďalšie charakteristické údaje konkrétnej osoby. Zákon ďalej hovorí, že: „*súhlasom dotknutej osoby je akýkoľvek vážny a slobodne daný, konkrétny, informovaný a jednoznačný prejav vôľe dotknutej osoby vo forme vyhlásenia alebo jednoznačného potvrdzujúceho úkonu, ktorým dotknutá osoba vyjadruje súhlas so spracúvaním svojich osobných údajov,*“ Zákon o ochrane osobných údajov o zmene a doplnení niektorých zákonov § 5 a), 18/2018 Z. z.

Zákon teda umožňuje aj verbálny záznam informovaného súhlasu a neurčuje jednotnú písomnú formu pri udeľovaní súhlasu so spracovaním osobných údajov. V ďalších častiach zákon hovorí o minimalizácii množstva zozbieraných osobných údajov a podobné odporúčenie je možné nájsť aj v GDPR: „*When processing personal data a public administration must respect key principles, such as:*

- *fair and lawful processing;*
- *purpose limitation;*
- *data minimisation and data retention*“¹⁶

Popri tom Zákon o ochrane osobných údajov č. 428/2002 Zb. hovorí o výnimke pre získanie podpísaného informovaného súhlasu pre vedecké účely. Ďalej sú stanovené podmienky uchovávania a poskytovania osobných údajov¹⁷, ktoré však v tomto článku nebudem podrobnejšie rozoberať aj vzhľadom na rozsah celej problematiky. Podstatné je, že zákon nám dáva ako bádateľom v oblasti humanitných vied možnosť voľby pri výbere povahy informovaného súhlasu.

Problém pri etnografickom a kvalitatívnom výskume vôbec je v tom, že pri interview (cielene) zbierame aj osobné údaje. Niekedy menej niekedy viac, ale nikdy nie je možné odstrihnúť naratívne či biografické interview od toho, že sa ako výskumníci dozvedáme omnoho viac informácií a údajov (aj osobných) ako môžeme a aj skutočne využívame v rámci našich výstupov.

¹⁶ General Data Protection Regulation. [Online]. Dostupné z URL: <<https://ec.europa.eu/>> [Cit. 2019-12-16].

¹⁷ ZAJONC, Juraj. Ochrana osobných práv v etnologickom bádaní. *Etnologické rozpravy*, vol. 9. no. 1. 2002, s. 76-78.

Z toho dôvodu, je potrebné v priebehu vlastného výskumu zohľadňovať aj celkovú situáciu, verbálne, aj mimoverbálne reakcie respondentov a charakter dát, s ktorými sa dostaneme do kontaktu. Interview samotné, jeho obsah, spôsob reči respondenta, môže byť prostriedok k rozpoznaniu konkrétnego narátora inými členmi jeho komunity.

V priebehu výskumu som urobila experiment. Človeku, ktorý sa orientuje v problematike môjho výskumu a pozná pár mojich respondentov som prečítaťa odstavec z prepísaného interview, ktoré som zaradila do štúdie.¹⁸ Okamžite spoznal respondenta, ktorý v danom odstavci hovoril. Pochopila som, že nielen osobné údaje, ale aj modalita, spôsob reči, charakteristická výslovnosť, špecifické výrazy a opisovaná realita, môžu byť informáciou, podľa ktorej je možné rozoznať narátora aj bez toho, aby človek o sebe prezradil konkrétnie osobné údaje. Podobný experiment som robila v roku 2011 ešte počas svojho magisterského štúdia, kedy ma kamarát vyzval, aby som zistila, pod akým redaktorským menom vystupuje v textoch na internetovej encyklopédii Wikipédia. Vďaka diskusiam som ho našla pomerne skoro. Týmto len ilustrujem, že ľudia, ktorí sa hoci aj povrchne, zbežne poznajú, dokážu rozoznať spôsob prezentácie toho druhého. Osobným údajom je v tomto zmysle aj samotné interview. Tu si dovolím, v súvislosti s problematikou informovaného súhlasu stručné zhrnutie všeobecných odporúčaní pre kvalitatívnych výskumníkov:

1. Poskytnúť respondentom informácie na základe ktorých sa môžu rozhodnúť, či budú participovať na výskume.
2. V prípade rozhovoru získať potvrdenie, uistenie, že respondent súhlasí s výskumom a jeho účasť na výskume je dobrovoľná spolu s informáciou, že z výskumu môže kedykoľvek odstúpiť.
3. Chrániť svojich respondentov – zabezpečiť aby ich dáta nemohli byť zneužité.¹⁹

Inými slovami, výskumník musí účastníkovi výskumu zrozumiteľne vysvetliť ciele a zámery výskumu, spôsob práce, jeho spracovanie a spôsob zverejnenia. Musí mať jasné a jednoznačné vyjadrenie súhlasu respondenta s účasťou na výskume. Zároveň musí zabezpečiť nezlučiteľnosť dát získaných výskumom

¹⁸ (UNGER, Johann SEMANOVÁ, Radoslava pripravované)

¹⁹ SILVERMAN, David. *Ako robiť kvalitatívny výskum*. Bratislava: Pegas, 2005. ISBN 80-551-0904-4, s. 175.; VAŇKOVÁ, Markéta. Výzkumník lapený: Úvahy k (a)symetrii vzťahu mezi výzkumníkom a zkoumaným. *Biograf* (52-53): 46 odst. 2010. [Online] Dostupné z URL: <<http://www.biograf.org/clanek.php?clanek=5307>> [Cit. 2019-12-29].; ŠVAŘÍČEK, Roman a Klára ŠEDOVÁ. *Kvalitatívny výzkum v pedagogických viedách: how the sciences make knowledge*. Walnut Creek, California: Left Coast Press, 2007. ISBN 978-80-7367-313-0, s. 43-50.

s osobou respondenta. Účastníkov výskumu nesmie, byť možné identifikovať na základe získaných dát. Ako som už naznačila aj samotné anonymizované interview môže, byť iným človekom (príbuzným, priateľom, známym respondenta apod.) rozpoznaťné. Preto je táto požiadavka ochrany respondentov pre bádateľa veľkou výzvou a skúškou jeho nielen odborných, ale aj ľudských kvalít.

Požiadavka ochrany respondenta je súčasťou mojej etickej dilemy vo vzťahu k požiadavke písomného informovaného súhlasu. Nezlučiteľnosť dát zabezpečujem šifrovaním názvov rozhovorov a ich ďalším zabezpečením v počítači, či externých úložných diskov a zabezpečením týchto zariadení, napríklad ich heslovaním. Ja sama dokážem podľa hlasu narátora určiť, o ktorý rozhovor ide a kto mi ho poskytoval. V prípade potreby viem danú osobu kontaktovať. S mojimi dátami môžu prísť do styku, prostredníctvom textov, ktoré na ich základe napíšem, aj ďalší respondenti, výskumníci, či verejnosť. V takýchto prípadoch ide iba o krátke úryvky z výpovedí, ktorých účelom je objasniť a ilustrovať určitú situáciu, alebo čiastkový problém, ktorým sa v danom texte zaoberám. Vo veľkej mieri mi udržanie anonymity ulahčovali samotní respondenti, pretože počas výskumu som zväčša nepoznala (ani nepoznám) ich skutočné mená. Tram-pi totiž používajú prezývky a aj to bol dôvod, prečo som pôvodne využívala nahraný informovaný súhlas. Obmedzila som tým množstvo osobných dát a do istej miery som naplnila aj odporúčania GDPR týkajúce sa – minimalizácie dát, ktoré sú formulované aj v zásadách kvalitatívneho výskumu. Zmenou prístupu, ktoré nám doporučilo pracovisko, som sa však dostala do situácie, kedy som sa odklonila od svojho kompromisu. Od respondentov som na krátky čas začala získať pri vyplňaní formuláru informovaného súhlasu dátu, ktoré som ja osobne na výskum nepotrebovala. Boli to údaje, ktoré rozširujú možnosti rozpoznania narátora, i keď je zrejmé, že aj zabezpečenie anonymity pri spracovaní a použití interview je problematické. Je potrebné dodať a zdôrazniť, že tieto osobné údaje v tejto chvíli už nie sú zahrnuté do formulára informovaného súhlasu na našom pracovisku ÚESA SAV.

Záujem o túto problematiku ma viedol k tomu, že som si na konferenciu Methodology, Ethics, Writing and Visions in Ethnology and Social Anthropology, ktorá sa konala 13.–14. 6. 2019 v Bratislave pripravila príspevok o problematike ochrany osobných údajov. Zamerala som sa aj na výzvy, ktoré sú spojené s informovaným súhlasmom v rámci môjho výskumu. Z diskusie (na ktorej sa zúčastnili aj dvaja členovia etickej komisie nášho pracoviska) vyplynulo, že vývoj informovaného súhlasu nie je ukončený. Dozvedela som sa že údaje, ktoré bude finálny formulár obsahovať, budú redukované (aktuálna verzia je v prílohe).

Z môjho pohľadu ide o prijateľný vývoj, no na druhej strane písomný informovaný súhlas stále považujem za vec spôsobujúcu diskomfort pre výskumníka, aj pre účastníka výskumu. Významné príručky kvalitatívneho výskumu²⁰ nešpecifikujú informovaný súhlas ako papier, dokument, ktorý je potrebné podpísat' vopred. Týmto sa opäť vraciám k tomu, ako vlastne má vyzeráť informovaný súhlas a aký postup pri jeho získavaní je na jednej strane etický, na strane druhej efektívny?

„Má-li byt informovaný souhlas požadavkem vedecké etiky, neměl by se omezovat na formální, písemně vyjádřený souhlas získaný na začátku pozorování nebo rozhovoru. Je totiž pravděpodobné, že vznik podepsaného dokumentu nevyjadřuje ani tak snahu o ochranu zkoumané osoby a záruku jejích práv, jako spíše ochranu badatele a záruku podřízení účastníka výzkumu. (...) Bylo by proto z etického hlediska přesnější a přísnější uvažovat o “etnografickém souhlasu”, tzn. o “relačním a postupném procesu, spíše než o smluvním ujednání”, což předpokládá opakovánou redefinici v průběhu celého výzkumu. (...) Omezování etických požadavků na formálně stvrzené ujednání v rámci nerovného vztahu mezi zkoumajícím a zkoumaným vede k vyprázdnění obsahu vztahu na úkor legalistní smluvní ochrany. Tím se zapírá dvojznačnost etnografické práce, jež je v každém okamžiku předmětem vyjednávání a dotazování, aby byla nahrazena klamným ujištěním o schválení ze strany instituce.“²¹

Myslím, že podpis ako právna norma a práve charakter zmluvy vytvára pre inštitúciu, ktorej cieľom je nielen publikovať kvalitné, dôveryhodné a vedecké výstupy, istotu udržania si dobrého mena. Vzhľadom na to, že podpis vytvára dojem právnej záruky a možno stability určitej dohody medzi bádateľom ako zástupcom vedeckej inštitúcie a respondentom – účastníkom výskumu, môže podpísaný informovaný súhlas predstavovať záruku. Záruku, že obe strany splnia dohodnuté časti svojej dohody. Najmä v USA, ale aj u nás sa už vyskytli prípady, kedy zle ošetrený informovaný súhlas viedol k súdnym dohrám, ktoré poškodili dobré meno bádateľa. Za všetky tu spomeniem nedávny prípad kanadského antropológa Davida Z. Scheffela, ktorý bol po etnografickom výskume na

²⁰ SILVERMAN, David. *Ako robiť kvalitatívny výskum*. Bratislava: Pegas, 2005. ISBN 8055109044.; ŠVAŘÍČEK, Roman a Klára ŠEĎOVÁ. *Kvalitatívni výzkum v pedagogických vědách: how the sciences make knowledge*. Vyd. 2. Praha: Portál, 2014. ISBN 978-80-262-0644-6.; VAŇKOVÁ, Markéta. *Výzkumník lapený: Úvahy k (a)symetrii vztahů mezi výzkumníkem a zkoumaným*. *Biograf* (52-53): 46 odst. 2010. [Online] Dostupné z URL <<http://www.biograf.org/clanek.php?clanek=5307>> [Cit. 2019-12-29].

²¹ FASSIN, Didier. Nad rámec etických pravidel: Zamyšlení nad etnografickým výzkumem praktik zdravotní péče v Jižní Africe. *Biograf* (49): 26 odst. 2009. [Online] Dostupné z URL: <<http://www.biograf.org/clanek.php?clanek=4902>> [Cit. 2020-02-02].

východnom Slovensku obvinený z detskej pornografie a sexuálneho násilia.²² V prípade citlivého výskumu, je vždy dobré mať správne ošetrený a pripravený informovaný súhlas. Ten slúži na ochranu bádateľa a jeho inštitúcie pred zneužitím výskumu či snahou získať na výskume benefity, ktoré neboli predmetom dohody, či iným nepríjemnosťami. Z tohto hľadiska chápem a súhlasím s výhodami písomného informovaného súhlasu, a súhlasím, že jednou zo základných zručností každého kultúrneho a sociálneho antropológa by mala byť schopnosť vyjednať adekvátny a relevantný informovaný súhlas v kontexte jeho výskumnej témy a prostredia, v ktorom výskum realizuje.

Na druhú stranu sa zamýšľam, či je písomný informovaný súhlas skutočne jedinou garanciou udržania si dobrej povesti. V prípade súdneho procesu je, alebo by správne mal byť, povolený súdny znalec na overenie podpisu, rovnako ako na overenie audio, alebo audiovizuálnej nahrávky – a teda i informovaného súhlasu.

Ďalším argumentom je zodpovednosť a individuálny prístup voči svojmu výskumnému prostrediu – čiže voči respondentom, ich zvykom, preferenciám a kultúrnemu zázemiu. Hranica medzi udržaním symetrického a asymetrického mocenského vzťahu medzi výskumníkom a jeho respondentom je rovnako krehká a individuálna. Každý bádateľ si musí túto zručnosť vytvoriť a spoluutvárať hranicu symetrického a asymetrického prístupu voči partnerom vo výskume.

„V Kanade si už početné etické diskusie vyžiadali zjemnenie či “zvoľnenie” etických noriem pre výskum. Zjemnenie zohľadnilo fakt, že výskumníci musia rešpektovať kultúrne a náboženské zázemie skúmaných skupín a prispôsobiť sa napríklad tomu, že pre určité kultúry má ústny súhlas väčšiu cenu ako súhlas písomný, a napr. pre Beduínov by bolo urážkou žiadať písomné potvrdenie. (...) Vzhľadom na situovanosť môžeme očakávať, že informovaný súhlas bude mať odlišnú podobu a priebeh v rôznych prostrediach.“²³

V konečnom dôsledku aj kódex Národopisnej spoločnosti Slovenska pripúšťa možnosť ústneho (nahrávaného) informovaného súhlasu ako rovnocennú alternatívu k písomnému informovanému súhlasu, a to v časti informovaný súhlas, bod č. 4.: „Bádateľ dbá, aby získal informovaný súhlas v primeranej forme (ústny, písomný).“ Rovnako hovorí kódex o prispôsobení charakteru informovaného

²² LENDEL, Michal. Známy profesor čeli obvineniam z detskej pornografie a sexuálneho násilia, Korzár, 15. november 2017, [Online]. Dostupné z URL: <<https://www.google.com/amp/s/presov.korzar.sme.sk/c/amp/20696988/znamy-profesor-celi-obvineniam-z-detskej-pornografie-a-sexualneho-nasilia.html>> [Cit. 2020-02-24].

²³ KUSÁ, Zuzana. Etika spoločenského výskumu. In: *Metódy analýzy a výskumu – kvalitatívne* [Online]. Dostupné z URL: <<http://members.chello.sk/zuzakusa/temy.htm>> [Cit. 2020-01-31].

súhlasu s ohľadom na povahu výskumného projektu, a to v bode 3. „*Spôsob informovania účastníkov výskumu závisí od povahy výskumného projektu a môže byť ovplyvnený legislatívou a pravidlami skúmanej komunity. Bádateľ je zodpovedný za zaistenie všetkých pravidiel a zákonov, ktoré môžu ovplyvniť formu informovaného súhlasu účastníkov výskumu.*“²⁴

Sebareflexia vo výskume – Praktické problémy pri získavaní IS

Etnografickému výskumu som sa už venovala v rámci svojej magisterskej práce, ale išlo len o zúčastnené pozorovanie bez zberu narátnivých interview. V zbere a analýze rozhovorov a v získavaní informovaného súhlasu som bola čiasťočne nováčik. Napriek tomu, že mi chýbali rozsiahlejšie praktické skúsenosti isté znalosti som mala, keďže som absolvovala kurz kvalitatívneho výskumu, ktorého súčasťou bola aj praktická skúška získania podpísaného informovaného súhlasu a vedenia interview na ľubovoľnú tému. Mojom súčasnou výskumnou tému je fungovanie totalitného režimu, konkrétnie vytváranie a udržiavanie si slobody v podmienkach totalitného režimu v Československej socialistickej republike v rokoch 1968-1989 na prípade trampov, resp. trampskej subkultúry. Tento výskum realizujem kvalitatívnymi metódami, etnografickým výskumom, zúčastneným pozorovaním na stretnutiach trampov (potlachoch a slezinách), ako aj narátnivymi a biografickými interview s pamätníkmi. Napriek časovému rozmedziu môj výskum reflekтуje aj súčasnú situáciu, pretože moji respondenti vo svojich narátnivoch často porovnávajú obdobie „*za totality*“ a dnešnú situáciu, politickú, spoločenskú, enviromentálnu a ďalšie. Tento terén mi neboli na začiatku môjho výskumu neznámy, pretože moja rodina a mnoho rodinných priateľov patrí do tejto subkultúry. Vyrastala som spolu s inými deťmi trampov a rodičia ma oboznamovali s istými trampskejmi zvykmi, tradíciami, zásadami. Sama som sa trampom v pravom slova zmysle nikdy nestala. Až do začiatku svojho výskumu som sa nezúčastňovala na žiadnych trampskejch akciách, nechodila som na vandre. Stretávala som sa len s trampmi, bývalými alebo aktívnymi, ktorí boli alebo stále sú priateľmi, či známymi mojej rodiny. Na základe skúseností z predchádzajúceho vzdelávania, a na základe čiastočnej znalosti výskumného terénu, som sa po konzultácii so svojou školiteľkou na začiatku výskumu k dizertačnej práci rozhodla pre ústny (nahrávaný) informovaný súhlas.

²⁴ Etický kódex Národopisnej spoločnosti Slovenska. Prijatý na valnom zhromaždení NSS 2017 v Párnici. [Online] Dostupné z URL: <<http://www.nss.sav.sk/wp-content/uploads/EtickyKodexNSS.pdf>> & ved=2ahUKEwivp-elm-rnAhWKShUIHY6hCs0QFjAAegQIBBAC & usg=AOvVawly4wenH5cMbI3c-oNhpvXJ> [Cit. 2020-02-24].

V roku 2016 som začala vytvárať výskumnú vzorku, aktívne som sa začala zúčastňovať na rozličných trampskej stretnutiach. Zároveň som oslovovala známych, o ktorých som vedela, že budú sú aktívnymi trampmi, alebo sa trampingu v mladosti venovali.

V rámci svojej praxe som sa vždy snažila jasne deklarovat, že nie som tramp a mojim cieľom je získanie naráčivých rozhovorov ako súčasť mojej vedeckej práce.

Našťastie, potlachy – stretnutia trampov – na ktorých som sa zúčastnila, mi zväčša umožňovali riadne sa predstaviť a vysvetliť dôvody mojej prítomnosti (zber dát) a následne aj moje zámery: spracovanie získaných dát do písomnej podoby. Napriek poctivému úmyslu som sa občas dostala do situácie (najmä zo začiatku), kedy sa mi nedalo upozorniť a vysvetliť, že som výskumník v teréne a zbieram dátu. Namiesto toho som bola predstavovaná ako vnučka jedného z mojich respondentov, alebo kamarátka (trampi sa oslovujú kamarát/kamarátkou²⁵, aj keď sa nepoznajú, no v tomto prípade šlo skôr o poukázanie prepojenia na konkrétnu osobu). Všimla som si, že v niektorých prípadoch samotní respondenti/gatekeeperi uprednostnili predstaviť ma ako svoju známu/kamarátku²⁶, než vysvetľovať, že som vlastne výskumníčka – doktorandka – etnologička v teréne. V snahe odlišiť sa, som nosila výrazne odlišné oblečenie ako je medzi trampmi bežné. Trampi používajú zvyčajne oblečenie tmavých zemitých, alebo zelených farieb a ja som nosila výraznú sýto oranžovú bundu. Úspech bol len čiastočný. Nie vždy sa mi podarilo mylný dojem vyvrátiť a vopred vysvetliť, kto som a aké sú moje zámery. Získala som tým dátu (predovšetkým etnografického charakteru, ale ide aj o niekoľko neformálnych interview, ktoré som však nenahrávala), ktoré nemám odsúhlasené informovaným súhlasmom. Tieto dátu nemôžem citovaliť, no využijem ich pri analýze a porovnávaní s inými podkladmi, rozhovormi, ktoré odsúhlasené mám a môžem ich použiť priamo v texte.

Napriek určitej znalosti terénu a znalostí kvalitatívneho výskumu som sa pre nedostatok praktických zručností nevyhľadať začiatčíckym chybám pri získavaní rozhovorov. Napríklad som sa pokúsila o skupinový rozhovor. Mali sa ho zúčastniť len dva – tri ľudia. Informácia o tom, že robím výskum a interview s trampami sa v ich komuniti rozšírila. Možno na tom mali svoj podiel i gatekeeperi, ktorí si povedali, že čím viac ľudí príde, tým viac informácií získam. V dô-

²⁵ MANN, Arne. Obrady príjmania novch členov do trampskej osady. In: FROLEC, Václav (ed.) Čas života – rodinné a spoločenské svátky v živote človeka I. Brno: Blok, 1985. s. 225-240.

²⁶ Keď som sa na to opýtala, reagovali s tým, že im to bolo nepríjemné, alebo sa im to zdalo jednoduchšie. (poz. autorky)

sledku toho som robila skupinový rozhovor so šiestimi respondentmi súčasne. Výsledkom je pomerne chaotická nahrávka spletí rozhovorov, ktoré je prakticky nemožné spracovať. Rozprávačov buď nepočuť alebo sa vzájomne prerušujú. Do toho počuť zvuky hudby a televízneho zápasu, čašníčku a ďalšie rušivé zvuky. Napriek mojej snahe vyťažiť zo situácie aspoň niečo, väčšinou ide o vlastné rozhovory medzi narátormi a moja diskusia, resp. snaha o počúvanie konkrétneho človeka, je neustále prerušovaná výkrikmi: „*Hej, a povedz jej ešte o tom...*“ Ide vlastne o klasickú krčmovú debatu, ale pre mňa je to len málo použiteľný materiál. Vytvoriť tú správnu situáciu, kedy narátor môže hovoriť hodinu, hodinu a pol bez prerušenia zo strany ďalších zúčastnených, je vo výšie opísaných terénnych podmienkach prakticky nemožné. Rovnako je nemožné žiadať podpis na formulár informovaného súhlasu. Vysvetlenie toho, prečo a načo ten podpis a súhlas vlastne potrebujem, by bolo dlhšie než samotná konverzácia s respondentmi.

Je pravdou, že ústny, nahrávaný informovaný súhlas mi výrazne uľahčoval výskum, pretože aj pre respondentov bolo jednoduchšie povedať „*áno, súhlasím*“ na diktafón ako študovať a podpisovať informovaný súhlas. So svojimi respondentmi som budť v priamom alebo sprostredkovacom kontakte a s niektorými som rozhovory uskutočnila opakovane. Vždy vysvetľujem svoj výskumný zámer témy, zisťujem, či rozumejú tomu, o čo sa zaujímam a prečo. Dobrovoľnosť ich účasti na výskume, možnosť kedykoľvek odstúpiť aj ďalšie informácie, ktoré komunikujem pri získavaní súhlasu sú pre mňa samozrejmost'ou.

V roku 2017/2018 sa u nás na Ústave etnológie a sociálnej antropológie SAV začala diskusia ohľadne zavedenia písomného informovaného súhlasu. Dôvody, ktoré k tomu viedli som naznačila už v úvode tohto článku. Výsledkom bolo vytvorenie formulára a použitie vo výskume. Formulár často budí dojem zmluvy²⁷, a to je niečo, čo môže odradiť narátora od poskytnutia interview, a tým aj skomplikovať priebeh výskumu. Od doby, čo som začala vyžadovať písomný informovaný súhlas, som sa stretla s jednou situáciou, kedy sa respondent pri podpísaní súhlasu zháčil a uviedla som ho tým do rozpakov. Zber dát s nahrávaním – vysloveným súhlasm (verbal consent) som vykonávala od roku 2016 až do septembra 2018. V septembri 2018 som prvý raz žiadala o písomný informovaný súhlas a od tej doby som vykonala len tri rozhovory. K uvedenej rozpačitej situácii došlo až v poslednom prípade na konci rozhovoru, kedy som vytiahla formuláre. Na začiatku ešte pred spustením nahrávania som upozornila na to, že na konci budem potrebovať podpísť informovaný súhlas. Na konci však

²⁷ FASSIN, Didier. Nad rámec etických pravidiel: Zamyšlení nad etnografickým výzkumem praktik zdravotní péče v Jižní Africe. Biograf (49): 26 odst. 2009. [Online] Dostupné z URL: <<http://www.biograf.org/clanek.php?clanek=4902>> [Cit. 2020-02-02].

i tak prišlo k reakcii “...hovorila si, že to bude anonymné, preč potrebuješ moje meno?” V inom prípade som sa stretla s reakciou, “...ked’ môže mať moje údaje Štb, tak prečo nie SAVka (smiech).” Toto prirovnanie vo mne vyvolalo rozpaky, rovnako ako otázka narátora, ktorú som tu už spomenula. Aj pri nahrávanom informovanom súhlase som sa dostala do situácií, kedy mi bol rozhovor vyslovene odopretý, no vo väčšine prípadov bol práve nahrávaný súhlas braný ako niečo zaručujúce bezpečie, anonymitu. Naučila som sa preto rešpektovať škálu tolerancie svojich respondentov. Niektorí reagovali na moje zaručenie sa, že budem chrániť ich informácie a ich meno nebude v mojej práci použité s ľahostajnosťou, iní mi hovorili, že im použitie ich mena nebude vadíť. Ďalší sa naopak cítili lepšie práve preto, že súhlas bol nahrávaný a jediné čo im stačilo vysloviť bolo: „áno, súhlasím“ a na dodatok aj slová „..no ja sa za to sice nehanbím, ale aj tak by som bol radšej keby to bolo anonymné.“

Podľa mojich doterajších znalostí z výskumu trampi často čelili, alebo do konca čelia aj v súčasnosti rôzny formám šikany zo strany polície, miestnych obyvateľov, lesníkov, poľovníkov, náhodných okoloidúcich. Uvediem príklad zo začiatku svojho výskumu: „Počuj, nesmieš nikomu povedať že kde sú tie búdy, lebo sem potom chodia ľudia nás očumovať ako opice v ZOO.“²⁸

„JA: tie chajdy vám tiež zničili teraz? (...)

R: V Slánskych hej, boli, lenže to už všetko ľahlo popolom väčšinou. (...) Bud’ ich vypálili majitelia pozemku, alebo poľovníci, alebo lesníci to zrušili proste. To je proste, vieš ako, ked’ štátne lesy, hej, väčšinou sú sice Slánské, ale lesáci to nejak neradi, že tam dakto chodil im. Oni asi ohľadne tých poľovačiek, vieš bo tam používajú zahraničných tých... ‘ Samozrejme, nie všetci respondenti a účastníci výskumu sú rovnako citliví na svoje súkromie. Kedže som už od rodičov vedela o tom, že trampi čeliť rôznym formám šikany a v začiatkoch výskumu som zistila, že šikane niektorí čelia podnes, rozhodla som sa i nadalej používať nahrávaný súhlas. Prístup som zmenila až po roku 2018 pre už spomínané dôvody.“[□]

Záver

Jedným z aspektov posudzovania výskumných projektov etickými komisiami je koncept anonymity. Anonymitu ako takú nie je možné z hľadiska kvalitatívneho výskumu naozaj zaručiť, pretože samotný obsah interview, ako aj ďalšie údaje (hlás, spôsob hovoru, modalita, atď.) sú indíciami, na základe ktorých je možné narátora rozpoznať. Preto je samotná nahrávka súborom osobných údajov.

²⁸ Respondent, oblasť Bratislava širšie okolie, máj 2016.

Podpísaný informovaný súhlas umožňuje spojiť narátora s jeho pravým menom, a tým ho umožňuje rozpoznať i pre ľudí, ktorí sa pohybujú aj mimo jeho komunitu. Výhoda je zmluvný charakter na papieri, na ktorom je následne aj meno konkrétnego narátora. Pevne stanovená zmluvná forma informovaného súhlasu môže zabrániť určitým typom konfliktov medzi inštitúciou, výskumníkom a členmi skúmanej skupiny. Na druhú stranu spočíva kvalitatívny výskum v dynamike a rovnako dynamické a situačné by malo byť aj vyjednávanie informovaného súhlasu. Je potrebné brat' ohľad na charakter skúmanej skupiny, jej kultúrne a spoločenské špecifiká. Etické komisie môžu kvalitatívnym výskumníkom pomôcť svojimi odporúčaniami, no kvalitatívni výskumníci sú v teréne a pri spracovaní získaných materiálov odkázani vo väčšej miere na svoju osobnú zodpovednosť, etiku, empatiu, cit pre situáciu a morálny prístup.

V prípade môjho výskumu je dôležité zabezpečenie nezlučiteľnosti dát a konkrétnego narátora. Takúto zlučiteľnosť stáže ju písomný súhlas. Slovenská legislatíva umožňuje voľbu individuálneho prístupu pri získaní informovaného súhlasu. Rovnako obe typy informovaných súhlasov umožňujú aj kvalitatívne príručky či Národopisná spoločnosť Slovenska. Vzhľadom na mieru individuality a rôznorodé podmienky pri kvalitatívnom výskume by bolo vhodné umožniť výskumníkovi vybrať si typ súhlasu, ktorý bude v súlade s jeho výskumom a bude vyhovovať jeho výskumnému terénu. Okrem toho by mal vyhovovať aj konkrétnym preferenciám, morálnym zásadám, prioritám a podmienkam, v ktorých sa výskumník a respondent spoločne dohodnú na charaktere informovaného súhlasu.

Zároveň si myslím, že komplexnejšia právna analýza a širšia odborná diskusia by bola v tejto oblasti výrazným prínosom a do istej miery i uľahčením pri spracovaní rôznych foriem informovaného súhlasu, ale napríklad i pri posudzovaní vedeckých projektov orientovaných nielen na kvalitatívny etnografický, etnologický, resp. kultúrno-sociálny antropologický výskum.

Bibliografia

- KNORR-CETINA, K. *Epistemic cultures: how the sciences make knowledge.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1999. ISBN 06-742-5894-0.
- SILVERMAN, David. *Ako robiť kvalitatívny výskum.* Bratislava: Pegas, 2005. ISBN 8055109044.
- ŠVARÍČEK, Roman a Klára ŠEĎOVÁ. *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách: how the sciences make knowledge.* Vyd. 2. Praha: Portál, 2014. ISBN 978-80-262-0644-6.
- TOLICH, Martin. *Qualitative ethics in practice: how the sciences make knowledge.* Walnut Creek, California: Left Coast Press, 2016. ISBN 06-742-5894-0.
- FABIAN, Anton. Etika výskumu. In: VÝSKUM V SOCIÁLNEJ PRÁCI Zborník príspevkov z II. doktorandskej konferencie konanej dňa 04. novembra 2011 na Filozofickej fakulte Prešovskej univerzity v Prešove, 2012. [Online]. Dostupné z URL: <<https://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Lyocsa1/subor/fabian.pdf>> [Cit. 2020-02-02].
- FASSIN, D. Nad rámec etických pravidiel: Zamyšlení nad etnografickým výzkumem praktik zdravotní péče v Jižní Africe. Biograf (49): 26 odst. 2009. [Online]. Dostupné z URL <<http://www.biograf.org/clanek.php?clanek=4902>> [Cit. 2020-02-02].
- Guillemin, M., & Gillam, L. Ethics, Reflexivity, and “Ethically Important Moments” in Research. *Qualitative Inquiry*, 10(2), 2004, s. 261–280. [Online]. Dostupné z URL <<https://doi.org/10.1177/1077800403262360>> [Cit. 2020-02-02].
- KUSÁ, Zuzana. Metódy analýz a výskumu - kvalitatívne. [Online]. Dostupné z URL: <<https://members.cello.sk/zuzakusa/temy.html>> [Cit. 2020-02-02].
- LINDBLOOM, Jana. Preklopenie asymetrie po získaní údajov: Pomáha informovaný súhlas alebo škodí?. *Biograf*(35): 33 odst. 2004. [Online]. Dostupné z URL: <<http://www.biograf.org/clanky/clanek.php?clanek=3507>> [Cit. 2020-02-02].
- KILIÁNOVÁ, Gabriela. Terénny výskum a otázky etiky. 2010. [Online]. Dostupné z URL: <<http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0350-0861/2010/0350-08611002094K.pdf>> [Cit. 2020-02-02].
- Miller, T. and Bell, L. Consenting to what? Issues of access, gate-keeping and ‘Informed’ consent. In VAŇKOVÁ, Markéta. Výzkumník lapený: Úvahy k (a)

symetrii vztahů mezi výzkumníkem a zkoumaným. *Biograf* (52-53): 46 odst. 2010. [Online] Dostupné z URL: <<http://www.biograf.org/clanek.php?clanek=5307>> [Cit. 2020-02-02].

McLEOD, Saul. The Milgram Shock Experiment. [Online] Dostupné z URL: <<https://www.simplypsychology.org/milgram.html>> [Cit. 2020-02-02].

POHUNEK, Jan, JANEČEK, Petr. Potlach, cancák, usáRNA: Tramping pohledem etnologie. *Dějiny a současnost* 4, 2013. s. 18-21.

MANN, Arne. Obrady prijímania novch členov do trampskej osady. In: FROLEC, Václav (ed.) *Čas života – rodinné a společenské svátky v životě člověka I.* Brno: Blok, 1985. s. 225-240.

VAŇKOVÁ, Markéta. Výzkumník lapený: Úvahy k (a)symetrii vztahů mezi výzkumníkem a zkoumaným. *Biograf* (52-53): 46 odst. 2010. [Online] Dostupné z URL <<http://www.biograf.org/clanek.php?clanek=5307>> [Cit. 2019-12-29]

RESPECT Code of Practice for Socio-Economic Research. [Online] Dostupné z URL: <http://www.respectproject.org/code/respect_code.pdf> [Cit. 2020-02-02].

Zákon o ochrane osobných údajov o zmene a doplnení niektorých zákonov § 2, 18/2018 Z. z. [Online] Dostupné z URL: <<https://www.zakonypreludi.sk/zz/2018-18>> [Cit. 2020-02-02].

The EU General Data Protection Regulation (GDPR) is the most important change in data privacy regulation in 20 years. [Online] Dostupné na URL:<<https://eugdpr.org/>> [Cit. 2020-02-02].

2018 reform of EU data protection rules. [Online] Dostupné na URL: <<https://ec.europa.eu/commi>> [Cit. 2020-02-02].

Etický kódex Národopisnej spoločnosti Slovenska. Prijatý na valnom zhromaždení NSS v Párnici. [Online] Dostupné z URL: <<http://www.nss.sav.sk/wp-content/uploads/EtickyKodexNSS.pdf&ved=2ahUKEwivp-elm-rnAhWK-ShUIHY6hCs0QFjAAegQIBBAC&usg=AOvVaw1y4wenH5cMbI3c-oNhpvXJ>> [Cit. 2020-02-24].

Príloha:

Formulár – podmienky spracovania a sprístupnenia údajov získaných na vedecké účely

Výskumník/výskumníčka: .....

Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava
vykonal výskum s pánom/paní:.....,
dátum a miesto narodenia: .....,
adresa trvalého bydliska: .....

1. Beriem na vedomie, že údaje, ktoré som poskytol/-la počas výskumu realizovaného v dňoch ..... v rámci vedeckého projektu: **APVV 16-0345
Súčasné obrazy socializmu**

budú uložené vo Vedeckých zbierkach Ústavu etnológie a sociálnej antropológie SAV vo forme zvukového, obrazového, resp. textového záznamu alebo písomného prepisu:

2. Beriem na vedomie, že záznam mnou poskytnutých údajov alebo jeho prepis bude sprístupňovaný vedcom, vedeckým inštitúciám a širšej odbornej verejnosti na vedecké a vzdelávacie účely a to nasledujúcim spôsobom²⁹:

- v akejkoľvek forme s uvedením zdroja
- bez uvedenia mena
- len zvukový záznam
- len písomný prepis
- len po mojej smrti:
- záznam nebude sprístupňovaný

---

²⁹ Hodiace sa zakrúžkujte.

3. Beriem na vedomie, že v prípade žiadosti o ďalšie spracovanie získaných údajov treťou stranou preveruje Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV dôveryhodnosť a zámer tejto tretej strany a poskytne jej³¹:

- pôvodný záznam s uvedením zdroja
- bez uvedenia mena
- len zvukový záznam
- len písomný prepis
- len po mojej smrti
- nebude ich poskytovať tretej strane

4. Ďalšie podmienky dohody:

Osobné údaje získané za účelom vedeckého výskumu budú spracované v súlade s Nariadením Európskeho parlamentu a Rady EÚ 2016/679 o ochrane fyzických osôb pri spracúvaní osobných údajov a o voľnom pohybe takýchto údajov zákonom (tzv. GDPR) a so Zákonom o ochrane osobných údajov v platnom znení.

Dátum ..... Podpis respondenta/-ky .....

Článok bol vytvorený v rámci projektu APVV-16-0345 Súčasné obrazy socializmu; Current image of Socialism, ktorý je vedený na Ústave etnológie a sociálnej antropológie Slovenskej akadémie vied v Bratislave. Zodpovedný riešiteľ / vedúci: Monika Vrzgulová.

O autorke

Radoslava Semanová, doktorandka na Ústave etnológie a sociálnej antropológie SAV v Bratislave. Venuje sa kvalitatívному výskumu a píše dizertačnú prácu na tému totalita v Československu (1968-1989) na prípade subkultúry trampov.

E-mail: radoslava.semanova@savba.sk

Zatopené obce Harvelka a Riečnica. Vplyv vysídlenia na ich obyvateľov / Flooded villages Harvelka and Riečnica. The Impact of Displacement on Their Inhabitants

Katarína Mlichová

Abstrakt

Predkladaný článok je akýmsi pokračovaním príspevku autorky z roku 2018 a opäť sa zameriava na dve kysucké obce, Harvelku a Riečnicu, ktoré ich vtedajší obyvatelia museli opustiť z dôvodu výstavby Vodárenského diela Nová Bystrica, ktoré v súčasnosti plní úlohu významného zdroja pitnej vody pre kysucký región. K vysídlňovaniu obyvateľstva dochádzalo postupne, jeho počiatkom bolo rozhodnutie o stavbe na tomto území, ktoré vydalo Ministerstvo lesov a vodo-hospodárstva ČSSR 12. februára 1970. Prostredníctvom písomných prameňov, literatúry a predovšetkým prostredníctvom svedectiev rodákov získaných počas kvalitatívneho výskumu nasledujúci text sprostredkováva a popisuje vplyvy vysídlenia na vtedajších obyvateľov Harvelky a Riečnice a ich väzbu na stratený domov. Zároveň tiež popisuje fenomén vysídlenia z dôvodu realizácie rozvojových projektov ako takého.

Abstract

This article is a continuation of the author's article published in 2018 and again focuses on two villages in the Kysuce region, Harvelka and Riečnica, which residents had to abandon due to the construction of the Nová Bystrica reservoir, which currently serves as an important source of drinking water for the region. The displacement of the population was taking place gradually, beginning on February 12, 1970, when the Ministry of Forests and Water Management of the Czechoslovak Socialist Republic issued the building permit. Through written sources, literature and the testimonies of displaced people obtained during the qualitative research phase, this article deals with the displacement of the inhabitants of Harvelka and Riečnica and their connection to their home. It also describes the phenomenon of displacement due to development projects.

Kľúčové slová: Harvelka; Riečnica; Nová Bystrica; priehrada; orálna história; vysídlenie; rozvojový projekt; vysídlenie kvôli rozvojovému projektu.

Key Words: Harvelka; Riečnica; Nová Bystrica; dam; oral history; displacement; development project; development-induced displacement.

Úvod

V krajinе severného Slovenska, v regióne zvanom Kysuce, dominuje už niekoľko desaťročí Vodárenské dielo Nová Bystrica, ktorého výstavba si vyžiadala zatopenie a úplné vystúhovanie obyvateľstva dvoch obcí – Harvelky a Riečnice. Dôvodom výstavby nádrže bol nedostatok pitnej vody nielen v okrese Čadca, v ktorom sa obe obce nachádzali, ale i v príľahom okrese Žilina.¹ Vybudovaná bola v rokoch 1983–1989. Dnes je nádrž pri maximálnom stave naplnenia schopná zachytiť až 34 miliónov m³ vody, ktorá je po upravení dopravovaná prostredníctvom skupinového vodovodu do ďalších oblastí severného Slovenska. Akútne nedostatok pitnej vody sa tak na Kysuciach vybudovaním tohto diela a jeho uvedením do prevádzky vyriešil. Okrem zabezpečovania stáleho odberu vody pre úpravu vody na zásobovanie okresov Čadca a Žilina pitnou vodou je jeho účelom aj znižovanie povodňovej vlny. Zároveň má toto dielo aj hydroenergetický potenciál využívaný dvomi malými vodnými elektrárňami.

Predkladaný článok nadvázuje na príspevok *Zatopené obce Harvelka a Riečnica* z čísla 2018/1. Predmetom príspevku z roku 2018, ktorý mal poslúžiť ako vstup do problematiky vysídľovania obyvateľstva kvôli potrebám národného hospodárstva, bol popis charakteru samotných obcí, spôsobu života ľudí v nich a popis udalostí výstavby diela od momentov, kedy sa o ňom len uvažovalo. Preto pozajmúc už reálne obci a okolnosti výstavby diela si môže tento príspevok dovoliť pozrieť sa na udalosti v širšej perspektíve, na pozadí fenoménu nedobrovoľného vysídlenia obyvateľstva z dôvodu realizácie rozvojového projektu. Nedobrovoľné odchody a vykorenenie z miesta vplyvajú na zasiahnuté obyvateľstvo hned v niekoľkých smeroch a práve tým bude v tomto príspevku venovaná pozornosť. Popisy a závery o týchto vplyvoch vychádzajú hlavne z výpovedí narátorov a subjektivita, ktorou sú zafarbené, je vnímaná ako prínos, nakol'ko cieľom realizovaného výskumu bolo zachytiť osobnú skúsenosť a prežívanie týchto udalostí ich priamymi účastníkmi.

Realizácia rozvojových projektov má vplyv (negatívny či pozitívny) na oveľa širšie okolie, než by sa mohlo na prvý pohľad zdať. Zasiahnuté nebývajú len osoby, ktoré musia svoje dovtedajšie pôsobisko fyzicky opustiť, ale aj širšie okolie záplavovej oblasti a ľudia všade tam, kde títo vysídleni prichádzajú. Obzvlášť je tomu tak v prípadoch, u ktorých dochádza k veľkoplošnému presídleniu istej skupiny ľudí na jedno rovnaké miesto. Ukazuje sa však, že tými, ktorí bývajú zasiahnutí najväčšimi, sú samotní vysídleni. Rozvojové projekty, ktoré sú realizované

¹ Napriek relatívne vysokému ročnému úhrnu zrážok na Kysuciach bol v tomto regióne problém s nevyrovnanosťou prietokov a stavba bola opatrením, ako tok stabilizovať. Zdroj: GERÁT, Rudolf: *Kysucké premeny*. Čadca 1987, s. 12–13.

v prospech všetkých ich paradoxne často naopak ochudobňujú a to nielen ekonomicky. Práve oni musia najviac obetovať – zmeniť plány do budúcnosti, opustiť svoje dom(ov)y, pretrhať rodinné zväzky a priateľstvá, vzdať sa poznaneho a mnoho ďalšieho. Práve tito zaznievajú z tohto príspevku najviac. Boli to práve oni, na koho bol výskum zameraný, a s ktorými boli vedené rozhovory.

Metodológia

Tak, ako príspevok z roku 2018, i tento vychádza z dielčích poznatkov a záverov niekoľkoročného výskumu autorky. Výskum sa zakladal na štúdiu literatúry a prameňov, pozorovaní, práci s informátormi, monitorovaní internetových zdrojov a hlavne na metóde orálnej histórie.² Prínos metódy orálnej histórie čitateľom časopisu *Memo* asi nie je potrebné vysvetľovať detailne. Napriek tomu nasleduje aspoň krátka stať o troch veľmi prínosných momentoch vedenia rozhovorov, ktoré mali pre takýto typ výskumu a tému veľkú cenu.

Prvým bola možnosť zachytenia verbálneho prejavu, pretože súčasťou analýzy získaných dát bol aj spôsob, akým narátori odkomunikovali svoje dojmy a zážitky. Ako už bolo uvedené v predchádzajúcim príspevku, pre obe obce bolo charakteristické špecifické a vzájomne podobné nárečie. Harvelčania a Riečničania mali, resp. niektorí dodnes majú, tendencie hovoriť veľmi krátko a bez dĺžnov, ako aj používať skomolené a prispôsobené výrazy. Toto nárečie bolo stále badat' v ústnom prejave narátorov, ktorí si azda ani neuvedomujú, akého významu je táto skutočnosť.³ Tú si v rovnakom prostredí všimla aj Veronika Olbertová, ktorá udržanie dialekta popísala ako „moment identifikovania sa s obcou, lokálnou kultúrou a regiónom“⁴ a len ľažko by mohol byť zaradený do procesu vytvárania záverov bez využitia tejto metódy.

Ďalším veľavravným momentom bol i neverbálny prejav, ktorý bolo vďaka priamemu kontaktu možno odpozorovať. Vyjadrovanie emócií, ktoré bolo u narátorov časté, sa ukázalo byť dôležitým faktorom, i keď interpretácia emócií

² Celkovo bolo do výskumu za účelom rozhovoru zapojených 21 osôb – 10 narátorov a 11 narátoriek. Z Harvelky pochádzalo 12 osôb a zvyšný počet pochádzal z Riečnice. Najstarší narátor sa narodil v roku 1924 a najmladší v roku 1977. Ich identita v príspevku nie je plne odhalená, i keď všetci podpisali pred nahrávaním rozhovoru dohodu o poskytnutí súhlasu na spracovanie a zverejnenie informácií. Právo na použitie ich neanonymizovaných svedectiev pre tento príspevok by ale mohlo byť sporné.

³ V tomto príspevku nie sú výroky narátorov uverejnené vo fonetickom prepise, ktorý by sice dokázal prítomnosť dialekta, no komplikoval by plynulosť čítania. Pre tento účel sú tiež výpovede v niektorých prípadoch mierne štylisticky upravené a len niektoré nárečovo zafarbené slová ostávajú v pôvodnom znení.

⁴ Citované z: OLBERTOVÁ, Veronika: *Potopená kultúra*. Nitra 2012, s. 21.

by mohla byť tému samou o sebe. Spomínanie na odchody a pripomínanie si nemožnosti návratu boli pre narátorov po emočnej stránke tými najťažšími časťami rozhovoru. U viacerých sa pri týchto témach objavili nenápadné slzy, či dokonca pláč. Boli to práve tieto spomienky, pri ktorých sa narátori emočne najviac prejavili, a to aj napriek tomu, že u viacerých to neboli jediné smutné situácie, na ktoré prišla reč. Takéto pocity nevyvolalo ani spomínanie na ľažké obdobie vojny, či na smrť blízkych. Emočné prejavy teda niesli istú výpovednú hodnotu o tom, aký dôležitý medzník v ich životoch výstavba vodnej nádrže znamenala.

Nečakaný prínos sa ukázal v tých prípadoch, kedy boli rozhovory uskutočňované v domácom prostredí narátorov. Nejedná sa súčasťou o priamy prínos metódy ako takej, ale hodnota toho, čo bolo vďaka osobnému stretnutiu možné vidieť, sa ukázala byť veľmi vysoká. Vďaka takému druhu kontaktu sa nielenže otvorili narátori sami, ale otvorila sa i ďalšia zo skrytých sfér, ktorá bola pre výskum dôležitá – ich súčasný dom(ov). Kúsok z kysuckej prírody a obraz ich vtedajšieho domu si podaktori priniesli so sebou i do nového prostredia. V záhrade dnes majú kvety z ich pôvodnej záhrady, stromy, ktoré si vypestovali z malého štiepka. Fotky harvelských a riečnických kopcov, stromov, polí a ich domov zdobia steny nejednej domácnosti. To, ako si Harvelku či Riečnicu v ich súčasných bydliskách pripomínajú nielenže nebolo až do obdobia konania predmetného výskumu nijako zhodnotené, tieto informácie sa vlastne nikde, ani v početnej primárnej literatúre o obciach, nenachádzali „Nedobrovoľné vysídľovanie obyvateľstva“.⁵

Nedobrovoľné vysídľovanie obyvateľstva možno vnímať a definovať rôznymi spôsobmi v závislosti na tom, ako a prečo k nemu dochádza. V tom najjednoduchšom vysvetlení by sa dala použiť definícia, ktorú využíva Seteney Shami, a ktorá vysídlenie definuje „ako proces kolektívneho vykorenenia a/alebo vystáhovania ľudí z ich prirodzeného prostredia vyššou mocou“.⁶

Zatial' čo v prípade dobrovoľných odchodov, resp. dobrovoľnej migrácie, môžeme odpozorovať isté trendy v tom, kto odchádza (akého veku, pohlavia a pod.), pri odchodoch nedobrovoľného rázu je to z tohto pohľadu o niečo jednoduchšie.

⁵ Niektorí zahraniční autori rozlišujú terminológii citlivejšie a rozlišujú medzi pojмami *displacement* a *resettlement*. Ani v zahraničnej literatúre však neexistuje úzus v používaní a presnom vymedzení týchto pojmov v rámci danej problematiky. Tento príspevok využíva pre zjednodušenie pojmy *vysídlenie*, *presídlenie*, *vystáhovanie* (obdobne aj *vysídlenec*, *presídlenec*, *vystáhovalec*) ako synonymá. Autorka si však uvedomuje, že si tieto termíny zasluhujú oveľa väčšiu pozornosť a jasné definíciu.

⁶ Preložené a citované z: SHAMI, Seteney: *The Social Implications of Population Displacement and Resettlement. An Overview with a Focus on the Arab Middle East*. The International Migration Review, Vol. 27, No. 1, 1993, s. 4–5.

Programy nedobrovoľného vysídlenia nediskriminujú, ako trefne poznamenáva Roli Asthana, a ako mnohí ďalší, aj ona si všimla, že pri nedobrovoľnom vysídlení je treba rátať s vyššou mierou nespokojnosti a znepokojením, až strachom.⁷ Toto zistenie ale nie je ničím nečakaným a plynie zo samotného charakteru nedobrovoľnosti takéhoto procesu. Pokiaľ sa na tieto dva typy migrácie pozoráme cez sociálnu zmenu, charakter sociálnej zmeny pri nedobrovoľných odchodoch je výrazne negatívnejšieho rázu. Zmena so sebou prináša (aspoň spočiatku) istý diskomfort pri oboch druhoch, no v prípade odchodov dobrovoľných sú ľudia akoby ochotnejší tieto dôsledky znášať, pretože sú za takýmto rozhodnutím oni sami. V prípade nedobrovoľných odchodov sú sprievodné ľažkosti umocnené tým, že táto zmena nenastala ako dôsledok rozhodnutia dotknutých osôb.⁸

Pri diskusii o nedobrovoľnom vysídľovaní obyvateľstva je nutné rozlišovať jeho niekoľko základných typov. Jedným z určujúcich faktorov je dôvod vysídlenia obyvateľstva. V tomto prípade môžeme hovoriť o troch základných typoch, pričom platí, že v rámci nich môže dochádzať k prienikom nakoľko nie je netradičné, že jednotlivé faktory spôsobujúce potrebu vysídlenia môžu pôsobiť súčasne. Prvým z nich je (štátne) nariadenie o vystúhovanií, ktoré zabezpečuje realizáciu rozvojového projektu.⁹ Druhým z nich sú záležitosti s politickým podtextom, akými sú napr. vojna, politický prevrat alebo prenasledovanie obyvateľstva. Posledným sú prírodné katastrofy, ktoré majú tiež na svedomí obrovské množstvo ľudí, ktorí musia svoje domovy opustiť nedobrovoľne.¹⁰

Ako už bolo uvedené, tento príspevok vychádza zo štúdia udalostí, ktoré súvisia s fenoménom nedobrovoľného vysídlenia z dôvodu realizácie rozvojového projektu.¹¹ V takýchto prípadoch ide o nenávratný krok, po ktorom návrat do pôvodných obydlí nebýva možný, čím sa zásadne líši napríklad od vysídlenia kvôli prírodným katastrofám, ktoré býva vo veľa prípadoch len dočasné. Na druhej strane býva práve pri tomto type nedobrovoľného vysídlenia ľuďom poskytovaná istá (finančná) kompenzácia.

⁷ ASTHANA, Roli: *Involuntary Resettlement. Survey of International Experience*. Economic and Political Weekly, Vol. 31, No. 24, 1996, s. 1468.

⁸ DE WET, Chris: *Economic Development and Population Displacement. Can Everybody Win?* Economic and Political Weekly, Vol. 36, No. 50, 2001, s. 4637.

⁹ Prvým len v súpise, ich zoradenie nezodpovedá žiadnym kritériám.

¹⁰ Opísané typy sú pre účely tohto príspevku zjednodušené a realita je omnoho komplikovanejšia. Takéto delenie ponúka napr. Seteney Shami. Zdroj: SHAMI, Seteney: *The Social Implications of Population Displacement and Resettlement. An Overview with a Focus on the Arab Middle East*. The International Migration Review, Vol. 27, No. 1, 1993, s. 4–5.

¹¹ V nasledujúcom texte sú všetky odkazy na vysídlenie odkazmi na nedobrovoľné vysídlenie z dôvodu rozvojového projektu (ak nie uvedené inak).

Rozvojové projekty

Najzávažnejšími druhmi rozvojových projektov vo svete, ktoré si zároveň vyžadujú vysídlenie miestneho obyvateľstva, boli a sú projekty vodných elektrární, zavlažovacích nádrží a nádrží na pitnú vodu. Tieto druhy projektov sú väčšinou výsledkom snáh jednotlivých štátov o zlepšenie infraštruktúry, dopravy, energetickej sebestačnosti apod. Najčastejšie prezentovaným dôvodom, ktorý zastrešuje tieto snahy, je národný záujem, no preukázateľným dôvodom výstavby býva nie ojedinele aj propaganda. Aj výstavba Vodárenskej nádrže Nová Bystrica bola prezentovaná práve takto. Podobné odôvodnenia boli pre takéto projekty viac ako priznačné a toho času zaznievali aj z iných oblastí vtedajšieho Československa.

Výstavba vodných nádrží, ako špecifický druh rozvojového projektu, nikdy neprináša okamžitý prospech všetkým a vyžaduje obeť aspoň od časti populácie. Táto časť populácie žije väčšinou v odľahlých a málo zaľudnených častiach krajiny, ktorých vývoj hospodárstva nie je veľmi dynamický.¹² Odôvodnenie pre prípad výstavby vodárenskej nádrže Nová Bystrica tento trend len potvrdzuje:

„Neúnosné hospodárenie na roztrúsených kopaniciach, nedostatok vody a vodohospodársko-energetické potreby národného hospodárstva rozhodli koncom 60. rokov o výstavbe vodnej nádrže pod sútokom potokov Riečnica a Harvelka. Roku 1970 tu bol uskutočnený vodohospodársky a geologický prieskum a následne prijaté definitívne rozhodnutie, v dôsledku čoho ONV v Čadci zastavil ďalšiu výstavbu v Riečnici a Harvelke.“¹³

Všeobecne sa často jedná regióny, v ktorých je prevažne poľnohospodárstvo zdrojom obživy. Vysídenci sa tak najčastejšie stávajú z poľnohospodárov a z ľudí s najobmedzenejším prístupom k vzdelaniu, príjomom, informáciám a bez politického vplyvu. Výber takýchto miest býval a v niektorých častiach sveta aj ostáva odôvodňovaný možnosťou začlenenia takýchto ľudí (často vnímaných ako nepokrokových) do modernej spoločnosti.¹⁴

¹² THE WORLD BANK: *Involuntary resettlement sourcebook. Planning and Implementation in Development Projects*. Washington, DC 2004, s. 321–322.

¹³ Citované z: GERÁT, Rudolf: *Pamätnica zaniknutých obcí Riečnica a Harvelka*. Čadca 1999, s. 7.

¹⁴ THE WORLD BANK: *Involuntary resettlement sourcebook. Planning and Implementation in Development Projects*. Washington, DC 2004, s. 321–322; a SHAMI, Seteney: *The Social Implications of Population Displacement and Resettlement. An Overview with a Focus on the Arab Middle East*. The International Migration Review, Vol. 27, No. 1, 1993, s. 7; BENNETT, Olivia: *Breaking the Threads. The Real Costs of Forced Resettlement*. Oral History, Vol. 27, No. 1, 1999, s. 39 a DE WET, Chris: *Economic Development and Population Displacement. Can Everybody Win?* Economic and Political Weekly, Vol. 36, No. 50, 2001, s. 4639.

Počty nedobrovoľne vysídlených osôb

Presné počty tých, ktorí boli nedobrovoľne vysídlení zo svojich obydlí primárne kvôli projektu, ktorého účel možno definovať ako rozvojový, neexistujú. Nielenže neexistujú presnejšie štatistiky o tom, koľko je takýchto ľudí celosvetovo, no aj na nižšej úrovni (štátov, regiónov) tieto čísla budú úplne absentujú, alebo ide len o hrubé odhady. Nie je preto možné poskytnúť presnejšie čísla o tom, kolko ľudí bolo na území Československa presídlených. Faktom ale ostáva, že osemdesiate roky, kedy prebiehalo aj vysídľovanie obyvateľov Harvelky a Riečnice sú kvôli počtom projektov a približným počtom vysídlených označované za dekádu vysídľovania.¹⁵

Ani odhadov nie je veľa k dispozícii. Najviac ich k skúmanému obdobiu poskytuje v svojich štúdiách antropológ a sociológ Michael M. Cernea, ktorý sa domnieva, že len za posledné dve desaťročia dvadsiateho storočia sa počet tých, ktorí museli nedobrovoľne opustiť svoje príbytky z dôvodu realizácie rozvojového projektu, pohybuje na čísle 200 miliónov.¹⁶ Pre ilustráciu, v rokoch 1979–1985 výstavby vodných nádrží vysídliili približne 750 000 ľudí, pričom toto číslo vychádza len z projektov Svetovej banky, ktorá asistovala v nie viac ako 8 % z celkového počtu takýchto projektov v rozmedzí uvedených rokov.¹⁷ Pri takýchto číslach sa počet vysídlených obyvateľov z Harvelky a Riečnice zdá byť zanedbateľným číslom, no s takýmto prístupom by rozhodne nesúhlasilo asi 2000 vysídľencov z týchto obcí.¹⁸

Nedobrovoľné vysídlenie vo výskume

Skúmanie nedobrovoľného vysídlenia sociálnymi vedcami sa začalo vo vyššej miere rozvíjať, aj napriek jeho rozsahu, až v polovici osemdesiatych rokov dvadsiateho storočia. Tento záujem akademickej obce bol reakciou na zvýšené povedomie o tejto problematike, ktoré bolo podnietené väčším odporom zo strany

¹⁵ ASTHANA, Roli: *Involuntary Resettlement. Survey of International Experience*. Economic and Political Weekly, Vol. 31, No. 24, 1996, s. 1468.

¹⁶ Jeho odhady vychádzajú predovšetkým z údajov, ktorými disponuje Svetová banka, no ani tie nie sú konečné a definitívne, nakoľko tá sa nezapája a nezapájala do všetkých realizovaných projektov. Zdroj: CERNEA, Michael M.: *Risks, Safeguards and Reconstruction. A Model for Population Displacement and Resettlement*. Economic and Political Weekly, Vol. 35, No. 41, s. 3659.

¹⁷ ASTHANA, Roli: *Involuntary Resettlement. Survey of International Experience*. Economic and Political Weekly, Vol. 31, No. 24, 1996, s. 1469.

¹⁸ V roku 1970 žilo v Harvelke 776 obyvateľov (135 domov) a v Riečnici v tom istom roku 1144 (217 domov). Zdroj: *Retrospektívny lexikon obcí Československé socialistické republiky 1850–1970*. Díl I, Svazek I, Praha : FSÚ, 1978, s. 976–979.

tých, ktorých mal tento osud postihnúť.¹⁹ Podľa niektorých bol tento záujem tiež odrazom dôslednejšieho uvedomovania si a chápania skutočnej ceny rozvojových projektov. Ich cena už nebola vnímaná len cez finančnú hodnotu, ale začalo sa pozerať aj na environmentálne a spoločenské dôsledky.²⁰ U sociálnych vedcov sa preto do popredia postupne dostalo skúmanie socioekonomickej procesov, ktoré sprevádzali proces vysídľovania. Takýto záujem bol typický hlavne pre (aplikovaných, sociálnych) antropológov a sociológov, ktorí „sú pravdepodobne najlepšie vybavení k vytvoreniu konceptuálnych a funkčných nástrojov na identifikáciu zmien spôsobených vysídlením a sú schopní najlepšie poskytnúť odporúčania, taktiku a stratégie k zabráneniu odvrátitelného vysídlenia. Taktiež sú schopní, zmierniť ich škodlivé dôsledky a podporovať obnovu živobytia vysídlencov.“²¹

Michael M. Cernea je zároveň jedným z nich. Vďaka spolupráci so Svetovou bankou, a pod jej záštitou, postavil svoj ústredný výskum nedobrovoľného vysídlenia a jeho sociálnych vplyvov na skúmaní 192 rozvojových projektov v takmer štyroch desiatkach krajín.²² Výsledkom jeho akčného výskumu bolo vytvorenie akéhosi teoretického rámcu, známym pod zastrešujúcim názvom *riziká ochudobnenia a model obnovy (Impoverishment Risks and Reconstruction Model)*. Podľa jeho slov je tento model zároveň akýmsi všeobecným vzorom, ktorý zachytáva časté javy v rámci vysídlenia obyvateľstva, čím je schopný vysvetliť jeho podstatu.²³ O jeho výskumu a teoretický rámec sa dodnes opiera a vychádza z nich väčšina ďalších výskumov a prác, ktoré sa snažia zachytiť tieto procesy v konkrétnom (socio-geografickom) prostredí.

Avšak, čoraz viac sa ozývajú hlasy nielen z radov verejnosti, ale aj akademickej obce, že tieto výskumy vplyvov vysídlenia napriek opačným snahám stále uprednostňujú a povyšujú ekonomickú rovinu nad iné dôsledky. Jednými z kritikov takéhoto zúženého pohľadu sú napríklad Olivia Bennett a Christopher McDowell, ktorí kriticky poznamenávajú, že plánovanie a výskumy takýchto projektov stále berú väčší ohľad na dôsledky ekonomickeho charakteru a sociál-

¹⁹ Priekopníkom v tejto problematike je Anthony Oliver-Smith. Pozri napr.: SMITH-OLIVER, A.: *Defying Displacement. Grassroots Resistance and the Critique of Development*. Austin 2010.

²⁰ ASTHANA, Roli: *Involuntary Resettlement. Survey of International Experience*. Economic and Political Weekly, Vol. 31, No. 24, 1996, s. 1468.

²¹ Preložené a citované z: CERNEA, Michael M.: *Sociological Practice and Action-Research on Population Resettlement* (Part I.). Journal of Applied Sociology, Vol. 13, No. 2, 1996, s. 86.

²² Tamtiež, s. 79.

²³ CERNEA, Michael M.: *Sociological Practice and Action-Research on Population Resettlement* (Part II.). Journal of Applied Sociology, Vol. 14, No. 1, 1997, s. 107–108.

ne, kultúrne a psychické dôsledky odsúvajú na okraj, alebo dokonca opomínajú. Sami sa prostredníctvom svojich aktivít snažia upozorniť širšiu škálu útrap, ktoré vysídlenci prežívajú, no nie vždy môžu byť na prvý pohľad viditeľné.²⁴

Výskum problematiky v našom prostredí

Štúdium nedobrovoľného vysídľovania v našom prostredí súvisí predovšetkým s povojnovým vysídľovaním nemeckého obyvateľstva v polovici dvadsiateho storočia. Vysídľovaniu z dôvodu výstavby vodných nádrží – a z perspektívy história či príbuzných odborov – sa venuje v našom akademickom prostredí iba niekoľko málo príspevkov a prác.²⁵ Dominujú práce študentské, ktoré však často končia len opisom udalostí a podrobnejšej analýze sa nevenujú.²⁶

Proces nedobrovoľného vysídlenia obyvateľov Harvelky a Riečnice a predovšetkým jeho vplyvy na obyvateľstvo doposiaľ neboli priamo skúmané. Vysídlenie týchto obcí bolo vždy (ak vôbec) spomínané len okrajovo, na pozadí inej témy. Existuje množstvo publikácií vydaných po zániku obcí, zachytávajúcich jednak život a zvyky miestnych obyvateľov. Každá má svoje špecifiká a informácie v nich sú dôveryhodné v rôznej miere, pretože cieľom niekoľkých z nich bolo čitateľa primárne pobaviť.²⁷ Príkladom je publikácia *V Dome našej matky*, ktorej obsahom sú humorné rozprávania rodákov, ktoré boli medzi domácmi tradované dlhšiu dobu. Treba teda predpokladať, že príbehy sú prikrášľované, a tak nie úplne vhodné ako zdroj informácií pre odbornú prácu. Dôležitejšími pre

²⁴ BENNETT, Olivia: *Breaking the Threads. The Real Costs of Forced Resettlement*. Oral History, Vol. 27, No. 1, 1999, s. 40. Pozri aj: BENNETT – McDOWELL: *Displaced. The Human Costs of Development and Resettlement*. New York 2012.

²⁵ Pozri napr.: KORDIOVSKÝ, Emil: *Zatopené vesnice Bítov, Kníničky a Mušov v dôsledku budovania vodných nádrží*. In: BEDNÁŘÍK, Petr – NOSKOVÁ, Helena – MARŠÁLEK, Zdenko (eds.): *Nucené migrace v českých zemích ve 20. století*. Praha 2018. s. 297–309; STOJANOV, Robert – KELMAN, Ilan – TAN, Yan – DUŽÍ, Barbora: *Nucené presídlení obyvateľ v Česku (Československu) a Čině. Komparativná analýza dôsledkov výstavby prehradních nádrží*. In: BEDNÁŘÍK, Petr – NOSKOVÁ, Helena – MARŠÁLEK, Zdenko (eds.): *Nucené migrace v českých zemích ve 20. století*. Praha 2018. s. 310–325.

²⁶ Pozri napr.: KRATOCHVÍLOVÁ, Petra. Ve stínu Vírské nádrže. Zánik obcí Chudobín a Krouhvice. Praha, 2014. Magisterská práce (Mgr.). UNIVERZITA KARLOVA. Fakulta humanitních studií; STŘIHAVKOVÁ, Monika. Zaniklá obec Přísečnice ve vzpomíncích jejích obyvateľ. Praha 2014. Magisterská práce (Mgr.). UNIVERZITA KARLOVA. Fakulta humanitních studií; VÁCLAVÍKOVA, Hana. Pokrokem k zániku – obce zaniklé v dôsledku stavby prehradních nádrží na území Moravy. Olomouc, 2012. bakalárská práce (Bc.). UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI. Přírodovedecká fakulta.

²⁷ Pozri napríklad: JUDÁK, Viliam: *Návraty k rodnej hrude. Stručné dejiny Riečnice a Harvelky*. Nitra 1995; JUDÁK, Viliam: *Spod Beskyda veselo i vážne. Životné príbehy ľudí z Riečnice a Harvelky*. Čadca 2004; JUDÁK, Viliam: *V dome našej matky. 100 rokov kostola v Riečnici*. Čadca 2005; JUDÁK, Viliam: *Z riečnických a harvelských dvorov*. Čadca 2006.

túto tému sú odborné štúdie, ktoré obsahujú výsledky etnografického výskumu prebiehajúceho v zátopovej oblasti v sedemdesiatych rokoch minulého storočia²⁸ a publikácia *Potopená kultúra*, ktorá sa azda najväčšmi približuje svojím predmetom tejto práci. Jej hlavným zámerom bolo odhaliť to, ako presídenci vnímajú rozdiel medzi každodennou kultúrou v pôvodných obciach a v mieste nového bydliska, pričom tieto poznatky autorka aplikovala na problematiku straty domova a jej dopadu na kultúrnu identitu človeka, ako aj na prepojenie týchto fenoménov so sociálnou pamäťou spoločenstva. K problematikám pristúpila z pozície kulturológie, kladúc veľký dôraz na socio-kultúrne prostredie s jeho tradičnou ľudovou kultúrou.²⁹

Nedobrovoľné vysídlenie a jeho vplyv na obyvateľstvo

Ako výskumný nástroj pre skúmanie vplyvov nedobrovoľného vysídlenia autorke slúžil prístup už niekoľkokrát spomínaného Michaela M. Cerneu a predovšetkým jeho teóriu, v ktorej pomenoval najčastejšie riziká spôsobujúce ochudobnenie (*Impoverishment Risks*).³⁰ Táto teória obsahuje osem najčastejších rizík, ktoré v najväčšej miere sprevádzajú proces vysídlenia a v konečnom dôsledku vysídlecov po rôznych stránkach ochudobňujú. Na základe týchto ôsmich rizík vedúcim k ochudobneniu autorka vytvorila kategórie, na ktoré bola pri výskume vplyvu vysídlenia na obyvateľov Harvelky a Riečnice zameraná pozornosť.³¹

Tieto kategórie boli pretransformované do všeobecnejšej formy, čo umožnilo vidieť i iné vplyvy v danej kategórii než tie, ktoré definoval Cernea.³² Ďalším dôvodom prispôsobenia bol fakt, že hľadanie rizík vymenovaných Cerneom by

²⁸ Pozri napríklad: DOBROVODSKÝ, Augustín: *Vzťah obyvateľov k obci Riečnica a motivácia pri výbere ich nového bydliska*. In: Národopisné informácie Riečnica – Harvelka (Výskum zátopovej oblasti na Kysuciach). Bratislava – Čadca 1981. s. 181–195; SALNER, Peter: *Riečnická rodina*. In: Národopisné informácie Riečnica – Harvelka (Výskum zátopovej oblasti na Kysuciach). Bratislava – Čadca 1981. s. 88–103; ŠKOVIEROVÁ, Zita: *Intralokálne vzťahy v obci Riečnica*. In: Národopisné informácie Riečnica – Harvelka (Výskum zátopovej oblasti na Kysuciach). Bratislava – Čadca 1981. s. 123–145.

²⁹ Pozri: OLBERTOVÁ, Veronika: Potopená kultúra. Nitra 2012.

³⁰ Michael M. Cernea išiel v rámci svojich výskumov o niečo ďalej a neostal len pri popis rizík ochudobnenia. Cernea ďalej navrhuje opatrenia (*Reconstruction Model*), akými ochudobneniu v jednotlivých oblastiach života u vysídlecov možno predísť. V tejto práci im priestor venovaný nie je, pretože v prípade Harvelky a Riečnice sa vysídlenie za nejakých podmienok už uskutočnilo a úmyslom práce bolo jeho vplyvy len zachytiť a popísať.

³¹ Sám Cernea k výskumu nabáda aj študentov a ponúka im tento model na overovanie hypotéz, ale aj ako odrazový bod pre ich cestu za poznaniom skutočnej ceny vysídlenia. Zdroj: CERNEA, Michael M.: *Sociological Practice and Action-Research on Population Resettlement* (Part II). Journal of Applied Sociology, Vol. 14, No. 1, 1997, s. 107–108.

³² Ako príklad možno uviesť Cerneom popísané riziko *nezamestnanosti* (*joblessness*), resp. *straty zamestnania*, ktoré autorka pre potreby výskumu transformovala do kategórie *zamestnanie*.

automaticky znamenalo hľadať v istom zmysle len vplyvy negatívne. Nech už bolo vysídlenie akokoľvek traumatizujúcim zážitkom, predpokladať výhradne jeho negatívny vplyv na životy obyvateľov Harvelky a Riečnice by bolo nesprávne. To koniec-koncov potvrdili aj výpovede narátorov, ktorí sami niektoré skutočnosti súvisiace s nútenou zmenou prostredia nevnímali ako výlučne negatívne. Zovšeobecnením sa teda otvorila možnosť hľadať aj prípadné pozitívne vplyvy v rámci daných kategórií.

Kategórie inšpirované modelom Michaela M. Cerneu boli teda len záchytné. Počas skúmania vplyvov vysídlenia na obyvateľov Harvelky a Riečnice autorka narazila na niekoľko ďalších kategórií, v ktorých boli isté vplyvy zaznamenané. Niektoré z nich boli skôr ojedinelé, odražajúce osobitosť narátora a jeho spôsob života, iné sa však vyskytovali takmer v každom z rozprávaní. Po starostlivom uvážení a posúdení boli do konečného spracovania zaradené kategórie: *domov, pôda, zamestnanie, spoločenské postavenie, kultúra, komunita, identita, zdravie, strava a prístup k obecným pozemkom*.³³

Pri poznávaní vplyvov vysídlenia si tiež musíme uvedomiť dve dôležité skutočnosti. Po prvej, opisované vplyvy, resp. ich pôsobenie, nemôžeme hľadať až po samotnom fyzickom preniesení.³⁴ Spúšťačom v takýchto situáciách bývajú už aj neoficiálne informácie o zamýšľanom projekte a od doby jeho oficiálneho potvrdenia začínať badať najväčšie zmeny v životoch ľudí. Po druhé, jednotlivé vplyvy pôsobia nie iba v následnosti, ale i simultánne, pričom na seba celý čas pôsobia.

Domov

Prvou z obsiahnutých kategórií je kategória domova. Táto kategória si zaslúží popredné miesto a obšírnejší rozsah, keďže práve domov bol narátormi tou najčastejšie reflektovanou tému. Obsahom nasledujúcich riadkov je preto nielen vplyv straty domova na obyvateľov a ich dnešná väzba naň, ale aj pojem samotný.

K tématike domova sa dá pristupovať rôznymi spôsobmi a veľmi obšírne, no vymenúvať tu všemožné prístupy by bolo kontraproduktívne a nelogické, preto sa práca zameriava len na také chápanie domova, aké bolo príznačné pre Harvelčanov a Riečničanov. Ba čo viac, podať objektívnu a jedinú definíciu domova

³³ Kategórie sú v príspevku usporiadané tak, ako to určuje logika veci a v rozsahu podľa toho, ako tieto kategórie reflektovali samotní narátori. Navyše, obsahy niektorých sa prekrývajú a isté faktory vplyvu opakujú, no tieto presahy sú opodstatnené a vyplynuli z danej reality.

³⁴ SHAMI, Seteney: *The Social Implications of Population Displacement and Resettlement. An Overview with a Focus on the Arab Middle East*. The International Migration Review, Vol. 27, No. 1, 1993, s. 12.

je nemožné, keďže každý si pod týmto pojmom predstavuje v rôznom čase niečo iné. Jiří Šípek v k tejto polemike pridáva: „Prežitok domova osciluje a mení sa vo svojom zafarbení a prežitkovej sile. Závisí na rade premenných, medzi ktoré patrí napr. vek, suma zážitkov vo vzťahu k domovu, aktuálna situácia, napr. vzdialenosť od miesta, ktoré nazývame domovom.“³⁵ Týchto premenných je nekonečné množstvo, čo dokazuje ich široká škála aj u autorkou vybraných narátorov. Zachytiť vnímanie domova so všetkými premennými nie je možné a ani nebolo predmetom výskumu. Jeho predmetom nebolo ani preskúmať to, ako jednotlivé faktory ovplyvňujú väzbu človeka na domov, čo by vyžadovalo samostatný prieskum. Dôležité je ich ale mať stále na pamäti a uvedomovať si, že takéto faktory existujú a na vzťah k domovu vplývajú.

Domov ako priestor – príroda

Priestor, v ktorom človek žije, definovaný či už abstraktne alebo konkrétnie „nie je niečo, čo je od nás oddelené, no je to niečo, čo je našou súčasťou a čoho súčasťou sme my.“³⁶ Práve tú konkrétnu, nám vlastnú prírodu následne stožňujeme s našim domovom, pretože aj prostredníctvom prírody si človek definuje svoj domov a v prípade obyvateľov Harvelky a Riečnice sa i obzerá po svojej minulosti. U Harvelčanov a Riečničanov bol vzťah k prírode veľmi blízky. Blízky vzťah s prírodou vyplýval aj zo spôsobu obživy a možností trávenia voľného času. Na pobyt v riečnickej prírode a na návraty do nej si spomína jedna z narátoriek:

„To si pamätám, že ked' sme ešte tam hore u Opálky bývali, to bol krásny život. Ja ked' tam idem [do Riečnice, pozn.], ja nepotrebujem nič vidieť, len hore do Opálky ísť a po tých roliach prejst'. Ja som tam mala jednu takú roľu – to sa volalo kapustné záhrady – a ja som tam vždycky musela aspoň každý druhý deň ísť na tú záhradu. A jeden strom tam bol – bol tam javor. A ja som do toho javora vždycky prose musela ísť a do toho javora postavila som sa, postála som si, trocha som si tých listov odtrhla a šla som domov a bola som spokojná.“³⁷

Podobnosť prírody a prírodných podmienok s podobnosťou tých v Harvelke a Riečnici sa stávali kritériami pri hľadaní nového domova. O takúto skúsenosť

³⁵ Preložené a citované z: ŠÍPEK, Jiří: *Úvod do geopsychologie. Svět a putování po něm v kontextu současné doby*. Praha 2001, s. 106.

³⁶ Preložené a citované z: HOGENOVÁ, Anna: *Krajina jako naše prodloužené tělo*. In: LEDEREROVÁ KOLAOVÁ, Kristýna (ed.): Vnímání krajiny. Sborník z konference Krajina jako duchovní dědictví. Praha 2012, s. 11.

³⁷ Rozhovor Kataríny MLICHOVEJ s paní M.Š. (1958), dňa 15. februára 2014 v Koščanoch nad Turcom.

sa podelila aj narátorka, keď spomína, ako vyzeralo hľadanie nového domova v prípade jej rodičov:

„Aj na dolniakoch, aj po blízkom okolí [hl'adali]... Teda aj po širšom, aj po vzdialenejšom okolí hl'adali, ale v zásade si myslím, že to bolo jasné, že to bolo len hľadanie pro forma, že nikdy by tam neboli išli na tie dolniaky. Ja si myslím, že by to ani nebolo bývalo dobré, že by boli vyslovene vytrhnutí z toho prostredia alebo odstrhanutí od toho. Nemyslím si, že by to bol otec dokázal ísť niekde do Nitry alebo Topoľčian.“³⁸

Petr Juřina, jeden z prispievateľov na konferencii *Krajina jako duchovní dědictví*, upozorňuje na krajinu archeologickú, ktorej pozorovanie môže odhaliť „skryté svety pod našimi nohami“.³⁹ Pojem skrytého sveta výstižne charakterizuje i to, čo možno ešte dnes objaviť v Harvelke a Riečnici. Bežnému „cezpolnému“ sa tento svet a dôkazy o predchádzajúcim každodennom živote odhalujú vďaka hmotným pozostatkom z čias fungovania obce. Kde-tu sa v kríkoch a meziach objavia hrnce, zvyšky pecí, ba i základy domov či pivnice. Pre ľudí priamo späťich so životom v obci má však význam i obyčajný, napohľad nenápadný, strom, lúka, potok či zarastajúca tabuľa, ktoré sú pre nich nositeľom príbehu, pretože „človek sa cíti doma v krajinе naplnenej pre neho zrozumiteľnými významami – hodnotami“.⁴⁰ Mimochodom, sú to práve konkrétné stromy, ktoré im pomáhajú zorientovať sa v prostredí značne pozmenenom časom a pôsobením prírody:

„Po hore chodíme, po tých miestach starých, čo som chodieval ako dečko, čo sme futbal hrali po lúkach. Teraz sa dívam, kde sme to tu mohli my hrať, ved' to tu je tráva, stromy... (...). Spoznávam to podľa stromov ovocných. Potoky a toto, to je také poregulované, aj cesty porobené... (...). Čo teda aj ten kultúrny dom bol, tak tam nájdeme slivky, čo boli povedľa cesty, jablone... Podľa toho.“⁴¹

Obyvatelia obcí si priestor budovaním osvojovali – sami sa podieľali na jeho zveľadení a mnohí z nich, bohužiaľ, prihliadali aj k jeho zničeniu. Krajina sa odrazu stáva pre takéhoto človeka posvätnou, nakol'ko nadobúda duchovný zmysel a obyčajné klátenie stromov pre ľudí odrazu neznamená len ničenie krajiny, ale

³⁸ Rozhovor Kataríny MLICHOVEJ s paní H.G. (1964), dňa 10. februára 2014 v Oravskej Lesnej.

³⁹ JUŘINA, Petr: *Krajina archeologická*. In: LEDEREROVÁ KOLAJOVÁ, Kristýna (ed.): Vnímání krajiny. Sborník z konference Krajina jako duchovní dědictví. Praha 2012, s. 21.

⁴⁰ Citované z: OLBERTOVÁ, Veronika: *Potopená kultúra*. Nitra 2012, s. 61.

⁴¹ Rozhovor Kataríny MLICHOVEJ s pánom J.B. (1967), dňa 15. februára 2014 v Koščanoch nad Turcom.

i ničenie ich domovov, ich vtedajšej prítomnosti. Z vyššie uvedených dôvodov je teda možné domnievať sa, že sa bývalí obyvatelia obcí Harvelka a Riečnica pozerajú na tieto prírodou vytvorené prvky ako na spodobnenie ich domova.

Kysucká príroda je jedným z dôvodov, kvôli ktorým sa vysídlenci dnes na toto územie vracajú. Na rozdiel od iných návštevníkov sa rodáci na harvelské a riečnické kopce vracajú nielen za účelom rekreácie: „Keď som tam, tak idem tam, kde sme bývali. Tam už ale len ten svišť býva.“⁴² Tieto návraty pre nich znamenajú návraty do minulosti, návraty do ich domoviny.

Kúsok z tej si podaktori priniesli so sebou i do nového prostredia. Na stenách im visia fotografie a mal'by harvelskej či riečnickej prírody, pri domoch rastú Stromy privezené zo záhrad dnes zaplavených vodou nádrže či zarastených pôsobením času. Takéto prejavov spomínania na domov a jeho pripomínanie si prostredníctvom odkazu na prírodu sú tiež dôkazom, že si rodáci prírodu s domovom skutočne stotožňovali.

Domov ako miesto stretávania

Domov je miestom stretávania muža a ženy, starca a dieťaťa a miestom, ktoré ponúka možnosť prijatia tých, ktorí sú nám blízki. Doma rozvíjame vzájomné medziľudske vzťahy. Tie si narátori v ich pôvodných domovoch veľmi vážili, čo už bolo preukázané v minulom príspevku a v jeho kapitole o intralokálnych vzťahoch v Harvelke a Riečnici.

Blízkosť rodiny alebo iných rodákov pomáhala mnohým vysídlencom lepšie si privyknúť na nové podmienky a nový život. Návštevy s nimi pomáhali lepšie si privyknúť v Kysuckom Novom Meste aj narátorke M.R.:

„Tak som si zvykla pomaly, keď som tu mala i deti. Chodili oni ku nám, my zase ku nim a tak som si zvykla pomaly.“⁴³

Ešte i dnes, po desiatkach rokov života mimo Harvelky a Riečnice, majú vysídlenci stále povedomie o tom, kde kto žije. Darí sa im to hlavne vďaka pravidelným stretnutiam, vzájomnej osobnej korešpondencii a v čoraz väčšej miere aj vďaka novému prostriedku ich komunikácie – internetu. Prostredníctvom internetu navzájom komunikujú, zdieľajú spoločne fotografie, hľadajú svojich predkov a rozširujú medzi sebou neraz aj smutné noviny. Okrem toho si vzájomne vymieňajú úprimné priania, akým je napríklad toto sviatočné želanie:

⁴² Rozhovor Kataríny MLICHOVEJ s paní H.G. (1964), dňa 10. februára 2014 v Oravskej Lesnej.

⁴³ Rozhovor Kataríny MLICHOVEJ s paní M.R. (1930–2015), dňa 10. februára 2014 v Kysuckom Novom Meste.

„Želám všetkým rodákom z Harvelky i Riečnice pokojný a šťastný advent, nech tak ako ja v prvú adventnú nedelu myslia na svojich blízkych a na najkrajšie miesto na zemi - Riečnicu a Harvelku.“⁴⁴

Dôkazom pretrvávajúcej silnej väzby medzi rodákmami je aj skutočnosť, že sa do Harvelky a Riečnice, pokial' im to zdravie a ostatné možnosti dovoľujú, stále vracajú na spoločné stretnutia. Pravidelné návštěvníčky opisujú stretnutia rodákov nasledujúcimi slovami:

„Stretnutie, to je taká spomienka, taká radosť zo života, keď tam prídem... (...). Tu ešte aj ty obrazy tancujú, spievajú... (...). Všetci sa tam stretнемe, vyobjímame, poplačeme, posťažujeme, poradujeme sa. Ako keď dáte malému dieťaťu nejakú hračku. Pohráme sa, porozprávame.“⁴⁵

„A každý tam ešte rád ide. Už hodne ich vymrelo, ale ešte ty deti sa snažia tiež tam prísť a stretnúť. Je to strašne dobrá a krásna vec, keď si tak ľudia spomínajú.“⁴⁶

Stretnutia sa konajú každý rok od roku 1991, v sobotu medzi sviatkou Petra a Pavla a sviatkou sv. Cyrila a Metoda, striedavo pri kaplnke v Harvelke a pri kostole v Riečnici.⁴⁷ Oficiálne sa začínajú svätou omšou, no ľudia sa schádzajú už oveľa skôr, aby pomohli s prípravami alebo aby využili čas na návštevu miest, kde kedysi stáli ich domy. Po omši nasleduje kultúrny program, počas ktorého vidieť, ako sa rodáci medzi sebou vítajú, objímajú a horlivovo komunikujú. Spoločne spomínajú, radujú sa a plačú, ale podľa slov najstaršej narátorky „to sú slzy aj radosti, aj žiaľu.“⁴⁸

Napriek tomu, že rodákov s pribúdajúcimi rokmi ubúda, na stretnutie chodí stále viac a viac ľudí. Rodáci už nechcú len sami v tichosti spomínať svoju minulosť a svoj domov chcú ukázať i svojim potomkom. „Ľudí chodí tam čím d'alej tých viac, pretože chodia tam ľudia tí, ktorí tam bývali a chodia tam už ich deti alebo už aj vnúčatá a pravnúčatá. Majú záujem sa prísť podívať,“⁴⁹ dodal pri spomínaní na stretnutia jeden z ich pravidelných účastníkov a spoluorganizátorov.

⁴⁴ ROMAN, Tibor. Príspevok 02. 12. 2012. [Online] Dostúne z URL: <<http://rieecnica.com/?run=content&id=4752&lang=sk>> [cit. 2014-03-16].

⁴⁵ Rozhovor Kataríny MLICHOVEJ s paní M.Š. (1958), dňa 15. februára 2014 v Košťanoch nad Turcom.

⁴⁶ Rozhovor Kataríny MLICHOVEJ s paní M.R. (1930–2015), dňa 10. februára 2014 v Kysuckom Novom Meste.

⁴⁷ JONEKOVÁ, Eva: *Stretnutie rodákov v Harvelke*. Novobystrický hlásnik. Časopis obce Nová Bystrica, č. 7, 2010, s. 11.

⁴⁸ Rozhovor Kataríny MLICHOVEJ s paní M.R. (1924), dňa 8. februára 2014 v Oravskej Lesnej.

⁴⁹ Rozhovor Kataríny MLICHOVEJ s pánom J.R. (1955–2014), dňa 16. februára 2014 v Oravskej Lesnej.

Domov ako stred prirodzenosti a miesto návratu

„Domov je stredom prirodzeného sveta, je to miesto, kde sme najviac sami sestou.“⁵⁰ Takto definuje domov Nadežda Pelcová a veľmi podobne ho definuje i jeden z Harvelčanov: „Domov je tam, kde sa cítiš najlepšie.“⁵¹ Na takomto mieste sa človek vyrovnáva so svojimi problémami, hľadá v ňom pokoj a útechu, ako to robí jedna z narátoriek ešte dnes:

„Ked' jakože mám depku, tak idem do Harvelky sa nadýchat' čerstvého vzduchu. Postojím, posedím, zapískam, zahvízdam. Tam je úžasný kľud.“⁵²

„Ono je to tak, že pokial' sme mladí, tak hľadíme smerom do sveta a nepozeráme na to miesto, nepozeráme na zem, ale pozeráme do oblakov. A tie oblaky sú pre nás ten svet, ale ako dosievame a začneme prezívať svoje prvé problémy, svoje prvé starosti, tak potrebujeme aj nejaký pocit úľavy, oddychu, alebo nejakého strasenia sa tých problémov, alebo nabrania novej energie a síl. Vtedy príde ten okamih, ked' si spomenieme – keby som tak mohla ísť trebárs tam, pod tú lipu alebo do tej mojej izby a sadnúť si na to miesto, ktoré som mala tak strašne rada. Určite by mi to pomohlo a určite by sa mi uľavilo. Alebo keby som mohla ísť k mojej mame tam, kde som sa narodila. Ja by som jej to všetko mohla porozprávať a ona by ma pohladila po vlasoch a zrazu by sa tie problémy asi pominuli... (...). Človek až ked' je dospelý a ked' začne úplne inak, väčnejšie zmýšľať a konáť, až vtedy si uvedomí, čo je to domov a zázemie.“⁵³

Miesto stredu prirodzenosti stotožňujeme aj s miestom, na ktorom alebo do ktorého sme sa narodili. Václav Štětka tiež hovorí: „Domov sa ukazuje ako miesto, kam človek od narodenia patril, a preto patrí i dnes – ukazuje sa ako centrálny miesto zakotvenosti identity“⁵⁴, pretože „to sa nedá zabudnúť na ten rodný kraj, to sa nedá.“⁵⁵ „Dôležitý je ten výraz rodný kraj. To je prvoradý domov a už potom musí človek prijať ten iný domov.“⁵⁶

⁵⁰ Preložené a citované z: PELCOVÁ, Nadežda: *Dům, domov, bydlení*. In: KRUŽÍK, Josef – NOVOTNÝ, Karel (ed.): Emmanuel Lévinas – Filosofie a výchova. Ke stému výročí narození Emmanuela Lévinase. Praha 2006, s. 89.

⁵¹ Rozhovor Kataríny MLICHOVEJ s pánom J.P. (1956), dňa 11. februára 2014 v Oravskej Lesnej.

⁵² Rozhovor Kataríny MLICHOVEJ s pánom J.P. (1956), dňa 11. februára 2014 v Oravskej Lesnej.

⁵³ Rozhovor Kataríny MLICHOVEJ s paní E.J. (1960), dňa 12 februára 2014 v Novej Bystrici.

⁵⁴ Preložené a citované z: SZALÓ, Csaba: *Domov a jiná místa/ne-místa formování kulturních identit*. Sociální studia, 1, 2006, s. 149. [Online] Dostupné z URL: <<http://socstudia.fss.muni.cz/dokumenty/080227135221.pdf>> [Cit. 2014-03-16].

⁵⁵ Rozhovor Kataríny MLICHOVEJ s pánom M.R. (1949), dňa 7. februára 2014 v Novej Bystrici.

⁵⁶ Rozhovor Kataríny MLICHOVEJ s paní A.Š. (1960), dňa 15. februára 2014 v Košťanoch nad Turcom.

Toto miesto môže byť spredmetnené aj v podobe rodného domu, v ktorom človek prežíva spoločné chvíle s rodinou a priateľmi, a kde sa môže kedykoľvek vrátiť. Domov ako miesto, kde sa môže vrátiť, je v prípade Harvelčanov a Riečničanov komplikovanejšie, pokiaľ si toto miesto predstavujeme ako hmotný objekt, no do času, kedy ich bolo možné stotožniť, túto možnosť mnohí naozaj využívali a zo svojich nových domov niekedy doslova utekali.

„...Ako mama povedala takej susede: „Už sa nikdy neuvidime.“ Nále, za týždeň sa mama vrátila, čo nechcela tam bývať. Prišla tam, že ona tam nebude. Týždeň tam vydržala a prišla nazad.“⁵⁷

Azda najzmenšenejšími starosťami, ktoré nútené vysídlenie ľudom prieslo, boli práve tie súvisiace s ich domom a novým bývaním. Rozhodnutie o zániku obcí pochopiteľne znamenalo, že svoje dom(ov)y museli Harvelčania a Riečničania navždy opustiť. Domy boli od nich vykupované podľa hodnoty, akú im určili odhadcovia a po tom, čo sa z nich ich majitelia vystáhovali, boli priebežne demolované. Tomuto osudu uniklo len niekoľko dreveníc, ktoré boli prenesené do Múzea kysuckej dediny, alebo ktoré si niekto odkúpil a previezol na nové miesto. Samotné odkupovanie domov nebolo procesom jednoduchým, i keď nikto z obyvateľov sa neocitol bez strechy nad hlavou, čo nie je pri takýchto projektoch ojedinelé.⁵⁸

Jedným z plánov, ako vysídlencom kompenzovať ich stratu príbytkov boli (nejasné a nekonkrétné) plány výstavby náhradných domov. Túto možnosť obyvatelia ale nevítali tak, ako by sa mohlo očakávať. Ani rozhodnutia odmietnuť takéhoto riešenia nie sú v podobných prípadoch ojedinelé. Touto problematikou sa zaoberal Mohammed Asif, ktorý identifikoval niekoľko rôznych odôvodnení odmietavého prístupu. Jedno z odôvodnení znelo, že vysídlenci sa obávajú v prípade presídlenia do spoločného a vopred určeného priestoru toho, že budú pod drobnohľadom, a že ich životy budú d'alej ovplyvňované vyššou mocou, ktorá na nich bude mať takto lepší dosah.⁵⁹ V prípade dotazovaných vysídlencov však takéto obavy neboli zaznamenané. Určiť všetky konkrétné dôvody odmietavého postoja Harvelčanov a Riečničanov ale nebolo možné. Nikto z nich nevyjadril

⁵⁷ Rozhovor Kataríny MLICHOVEJ s pánom J.B. (1967), dňa 15. februára 2014 v Košťanoch nad Turcom.

⁵⁸ Napríklad v prípade čínskej nádrže Danjiangkou štúdie hovoria, že približne z 20 % relokantov sa stali bezdomovci a ľudia v krajnej núdzi. Zdroj: CERNEA, Michael M.: *Sociological Practice and Action-Research on Population Resettlement (Part II.)*. Journal of Applied Sociology, Vol. 14, No. 1, 1997, s. 111.

⁵⁹ ASIF, Mohammed: *Why Displaced Persons Reject Project Resettlement Colonies*. Economic and Political Weekly, Vol. 35, No. 24, 2000, s. 2007.

dôvod sám za seba, vyjadrovali len domnenky, ktoré by odmietavý postoj mohli vysvetľovať. K výstavbe nových domov pre vysídlencov teda nedošlo, no bola im ponúknutá pomoc v podobe nájomných bytov.

„V našom okrese bolo pre občanov zátopovej oblasti zabezpečených 234 bytov, tento limit bol stanovený Ministerstvom výstavby Slovenskej republiky. Rodinné (štátne) byty boli ponúkané všetkým občanom vysídlených z Harvelky. Avšak veľa občanov túto ponuku odmietlo, pretože život na dedine, práca na poli, gazdovstve, na záhradkách je úplne odlišný od života v „panelánoch“. Teda len veľmi ľahko by si privykali na iný spôsob života, aký doteraz žili.“⁶⁰

Uvedený úryvok veľmi dobre vystihuje niektoré dôvody neprijatia ani tejto ponuky. Dovtedajší spôsob života obyvateľov Harvelky sa líšil so životom v takomto uzavretom priestore natoľko, že túto možnosť obyvatelia takmer úplne vylučovali:

„Jaj, do paneláku ani za boží trest. To už nie. To radšej už by som zomrela. Hoci ide ako do paneláku. No ako by som tam bývala, to je len také hniezdo tam. No a keď vyjdem ven, to je na ulici. Tuto keď vyjdem ven, tak vyjdem na záhradu, vyjdem na dvor. Vidím sliepky, vidím psíka, vidím všetko a temu sa teším. Vtáčiatka mi tu pekne spievajú a to mám takú radosť z toho.“⁶¹

Takýto postoj bol charakteristický hlavne pre staršiu generáciu. Paradoxom je, že práve jej predstavitelia v bytoch končili pomerne často, pretože nemali prostriedky a sily na to, aby si dom znova postavili, či inak zaobstarali.

Zaujímavé je, že napriek tomu, že evidentne existovali snahy (alebo náznaky snáh) o nájdenie riešenia zo strany štátu, malo ľudí túto možnosť pri svojich výpovediach zmienilo. Ako ale ukázali dodatočné otázky, isté znalosti o týchto snáhach skutočne mali. Napriek tomu celú situáciu vnímali a stále vnímajú tak, že štát sa k nim obrátil chrbtom a okrem nepatrnej pomoci pri sťahovaní im neposkytol žiadnu pomoc. Väčšina vtedajších obyvateľov sa teda rozhodla išť cestou hľadania nového bývania vo vlastnej réžii. Zdrojom k tomuto účelu im čiastočne slúžila finančná kompenzácia, ktorú dostali za svoje majetky. Slovo *čiastočne* je použité zámerne, pretože táto kompenzácia, podľa slov narátorov, nestaciila na zabezpečenie dôstojného bývania v inej lokalite. K jeho zabezpečeniu mnohí

⁶⁰ Citované z: Obecná kronika – Harvelka, bez paginácie.

⁶¹ Citované z: *Ludia spod zelenej lípy* [dokumentárny film]. Rézia Ján Genserek. Československá televízia, Bratislava 1985.

siahali hlboko do vlastných úspor alebo si požičiavali peniaze od ostatnej rodiny. Po finančnej stránke si v tomto ohľade rozhodne pohoršili.

S hľadaním nového domova sa spájala i nemalá časová investícia. Čas museli obyvatelia v prvom rade investovať do hľadania vhodného domu, ale ani jeho nájdením a kúpou im starosti neodpadli. Títo ľudia si často (práve kvôli finančnému hľadisku) kupovali len hrubé stavby alebo staršie domy. Tie si vyžadovali dostavbu, opravy alebo rekonštrukciu. Ich realizácia bola ale veľmi komplikovaná, pretože si na tieto úkony nemohli dovoliť najat' iné osoby. Svoje budúce domy chodili pripravovať vo voľnom čase a cez víkendy. Pridanou komplikáciou bolo i to, že v prípade, že vo vybraných obciach nemali rodinných príslušníkov alebo aspoň známych, s týmito prácami im nemal kto pomôcť, na čo boli zvyknutí a veľmi často z rôznych dôvodov aj odkázani. V Harvelke a Riečnici bolo totižto bežnou praxou, že si ľudia stavali domy svojpomocne. Tento systém fungoval na princípe reciprocity a na základe dobrých medziľudských vzťahov v obci. Ľudia „zvonku“ sa najímal len na práce, na ktoré nemali iní oprávnenie (zapájanie elektrickej energie apod.).

Dnes vysídlencom možnosť návratu do rodného domu nie je umožnená. Ako bolo spomenuté vyššie, existuje ale pári takých, ktorých domy boli odkúpené cudzími ľuďmi a prevezené na iné miesto. Ešte menej z nich má vedomosť, kde sa ich dom dnes nachádza. Jednou z nich je M.R., ktorá k rodnému domu povedala: „Previezli ho celý do tej Vavrečky. Keby som vedela kde a mala by som s kým, ja by som tam išla rada ešte kým vládzem pozriet.“⁶² Je teda prirodzené, že v rozprávaní vysídlencov z Harvelky a Riečnice stotožnenie domova s domom úplne nedominuje.

Najväčším hmotným dokladom a pripomienkou kedysi fungujúcej obce je pôvodný kostol v Riečnici. Na pamiatku toho harvelského bola v roku 2007 vybudovaná vdaka snahe rodákov nová kaplnka, ktorá okrem zastrešovania svätyň omší počas stretnutí plní aj funkciu informačného „aby tí, čo tam prídu, aby teda videli aspoň kde bol nejaký ten stred dediny, kde tí ľudia žili.“⁶³

Väzba na domov

Kedy si človek najviac uvedomuje hodnotu domova? „Chcenie, či túžba po domove sa v človeku prebúdza najmä vtedy, keď oň z rôznych dôvodov prišiel“⁶⁴, čo je práve prípad harvelských a riečnických vysídlencov. Intenzita tohto vzťahu

⁶² Rozhovor Kataríny MLICHOVEJ s paní M.R. (1924), dňa 8. februára 2014 v Oravskej Lesnej.

⁶³ Rozhovor Kataríny MLICHOVEJ s páном J.R. (1955–2014), dňa 16. februára 2014 v Oravskej Lesnej.

⁶⁴ Citované z: OLBERTOVÁ, Veronika: *Potopená kultúra*. Nitra 2012, s. 58.

k domovu je silnejšia u tých, ktorí si v Harvelke a Riečnici predstavovali svoju budúlosť.

Existujiežnázor, že väzbanakonkrétnemiestosúvisí s časom najomstráveným a „vrastáme do krajiny tým, že v nej starneme.“⁶⁵ Takýto prístup nie je možné v prípade vysídľencov z Harvelky a Riečnice plne aplikovať. Od zániku obcí uplynulo cez 30 rokov a väčšina obyvateľov rodiská opustila ešte pred oficiálnym zánikom, no napriek tomu väčšina ešte stále vyjadrujú túžbu vrátiť sa – vrátiť sa na harvelské a riečnické kopce, medzi svojich ľudí:

„Mňa to tam stále tiahá, ja tam cítim stále ten domov. Vrátila by som sa tam aj dneska bývať... (...). Keby sa dalo, tak sa vrátim do Harvelky.“⁶⁶

„Ja ti to poviem z mosta do prostra. Ešte aj dneska, za dvadsaťtyri hodín by som sa vrátil spátky, keby som tam všetko najšol tak, ako som to tam nechal. Iné ti neviem povedieť a už tu dvadsať šest rok bývam. Ja som to nikdy nemohol pochopíť, ked' aj v škole nás to učili – v mesťanke, či kde – o rodném kraji a rodnej dedine. Až ked' som prišol sem bývať, tak aká je to vzácnosť, ako to chybria človekovi ten rodný kraj a to prostredie, v ktorom sme sa narodeli. Doma v Harvelke... (...). Ďakujem bohu, že tam môžem teraz aspoň len na chvíľu ísiť. Nerobí sa mi tu nič, ale behem dvadsaťtyri hodín by som išiel spátky.“⁶⁷

Laxnejšiu väzbu som počas výskumu zaznamenala len u jedinej narátorky. Intenzita vzťahu človeka k domovu závisí na rôznych parametroch a jedným z nich sú aj osobnostné črty, ktoré vysvetľujú tento voľnejší vzťah k domovu všeobecne, nielen k domovu v Harvelke:

„Si myslím, že tam, kde je práca a kde sú ľudia, s ktorými si mám čo povedať, tam tam sa môžem cítiť dobre. Nemusí to byť v Harvelke... (...). Určite tie korene sú dôležité – odkial človek pochádza a odkial má spomienky na detstvo, na mladosť. Ale neviažem sa naveky na také miesta. Áno, Harvelka je moje rodisko, tam bol môj domov. Ale dneska neplačem za tým, že preboha furt by som chcela bývať v Harvelke. Nesmierne rada tam chodím a tak. Proste ja si myslím, že môžem mať domov – nechcem povedať, že kdekolvek – ale nie som taká zakorenena.“⁶⁸

⁶⁵ Preložené a citované z: HOGENOVÁ, Anna: *Krajina ako naše prodloužené tělo*. In: LEDEREROVÁ KOLAJOVÁ, Kristýna (ed.): *Vnímání krajiny. Sborník z konference Krajina jako duchovní dědictví*. Praha 2012, s. 13.

⁶⁶ Rozhovor Kataríny MLICHOVEJ s pani M.M. (1951), dňa 8. februára 2014 v Oravskej Lesnej.

⁶⁷ Citované z: OLBERTOVÁ, Veronika: *Potopená kultúra*. Nitra 2012, s. 72.

⁶⁸ Rozhovor Kataríny MLICHOVEJ s pani H.G. (1964), dňa 10. februára 2014 v Oravskej Lesnej.

I ked' nie všetci z narátorov vyjadrili túžbu vrátiť sa do rodných obcí, ich odpovede na otázku, kde je dnes ich domov, naznačujú, že puto na Harvelku a Riečnicu je stále veľmi silné.

„Ja by som povedal, že to srdce ešte patrí stále hore, to sa ani nezmení. Bývame teraz v tej Čadci, vyše tridsať rokov, čiže už sa tam oveľa dlhšie pohybujem, ale ten domov, čo sa týka toho srdca, tých pocitov, určite len hore. To už ináč nebude.“⁶⁹

„Jedine hore by som mala ten domov. Tu som v Martine, hore. Ked' idem hore, pýta sa ma sused: ‚Kde ideš?‘ Poviem: ‚Jožinko, domov‘, a už vie. Môžem povedať, že sa tu mám dobre, ale chýba mi to naše, ten domov.“⁷⁰

„Aj ked' sa rozprávame, čo tam hore u nás. Ale potom rozmyšľam, čo je vlastne u nás? Hore u nás? Už hore u nás nie je, ale stále to berieme hore u nás.“⁷¹

„Ja som strašne banovala za tú Riečnicu. Ja by som sa nebola vydala, sa mi zdalo, že u tých Čížov je najlepšie. Raz to už tak cítim, lebo iný domov mať nemôžem. Tam ten zaniknul, chalupu tam nemám. Len ty spomienky, pole, lúky.“⁷²

„Domov? Teraz je domov ten, kde mám rodinu – kde mám deti, ženu, rodičov, sestru... (...). A predtým to, kde som sa narodil, kde sme sa hrávali, kde sme prezili v podstate detstvo. To bol domov, aj je. V srdci taký prvotný ostal ten, tento je súčasný. Nemôžem povedať, že som tu na návštive. Som tu doma, ale spomienkami som aj hore, ked' sa dá.“⁷³

„Poviem, že idem domov, kde je môj manžel, ale tam sa až tak necítim doma. Ani u sestry, ani tu nepoviem, že som tu doma. Ešte mám v tom chaos. Vždy poviem, ked' už tam parkujeme, že tu som doma, ale ten dom už tam nestojí. Cítim sa tam dobre, ako sa tu necítim. Už sa trošku

⁶⁹ Rozhovor Kataríny MLICHOVEJ s pánom A.K. (1959), dňa 15. februára 2014 v Bystričke pri Martine.

⁷⁰ Rozhovor Kataríny MLICHOVEJ s paní M.Š. (1958), dňa 15. februára 2014 v Košťanoch nad Turcom.

⁷¹ Rozhovor Kataríny MLICHOVEJ s pánom J.B. (1967), dňa 15. februára 2014 v Košťanoch nad Turcom.

⁷² Rozhovor Kataríny MLICHOVEJ s paní A.K. (1935), dňa 15. februára 2014 v Bystričke pri Martine.

⁷³ Rozhovor Kataríny MLICHOVEJ s pánom V.K. (1963), dňa 15. februára 2014 v Bystričke pri Martine.

lepšie cítim v Martine, ale necítim sa tu ešte tak dobre, ako ked' tam prídem. Doma sa cítim, ked' som s rodičmi, ale aj s mojimi deťmi... (...). Ešte nie som tak stotožnená s tým Martinom, že na tomto mieste som doma, lebo to miesto mám tam, ale tých mojich mám tu.“⁷⁴

Z niektorých ukážok je zrejmý istý rozpor. Vysídlici sa nachádzajú na imaginárnom pomedzí dvoch svetov, pričom v každom z nich vidia isté prvky domova, a preto nemožno súhlasiť s názorom, že sa „*domov vždy viaže k jednému konkrétnemu miestu*.“⁷⁵

Napriek istým odlišnostiam sa dá všeobecne povedať, že väzba na domov u rodákov z Harvelky a Riečnice je i desiatky rokov po nútenom vystúhovaní stále veľmi silná. Práve pri spomínani na stratu domova boli narátori najviac emotívni, čo je len ďalším dôkazom toho, aký vplyv na nich stále táto strata má.

Mnohí sa na miesta, kde ich dom stál, stále vracajú a spomínajú. Ba čo viac, opäťovne na týchto miestach vytvárajú fyzické dôkazy ich dávnej existencie v podobe rôznych pamätných križov a tabúl s nápismi o tom, kto v danej lokalite v minulosti býval. Okrem fyzických návratov sa do svojich domov vracajú aj v snoch a spomienkach. K týmto pamiatkam sa dnes pravidelne vracajú a trávia pri nich nimi tak cenéný spoločný čas. Obrazy domov visia na nejednej stene v ich nových domoch a v ich záhradách rastie nejeden strom, ktorého korene ešte pamätajú zem v Harvelke alebo Riečnici. Veľa z nich doteraz ľutuje, že si z domov a záhrad neodniesli viac.⁷⁶ Nie preto, že ich majetky skončili v rukách zlodejov alebo boli zničené demoláciou, ale preto, aby mali týchto cenných pamiatok ešte viac.

Pôda

Veľmi typickým a zo situácie plynúcim dôsledkom núteneho vysídlenia je strata pôdy, pričom spôsoby, akými sa tomu deje, je v týchto prípadoch viaceri. Zabavenie, vyvlastnenie, znárodenie alebo odpredaj majetku investorom projektu alebo príslušným štátom sú tie najčastejšie z nich.

⁷⁴ Rozhovor Kataríny MLICHOVEJ s pani A.Š. (1960), dňa 15. februára 2014 v Koščanoch nad Turcom.

⁷⁵ Preložené a citované z: SZALÓ, Csaba: *Domov a jiná místa/ne-místa formování kulturních identit*. Sociální studia, 1, 2006, s. 146 [Online] Dostupné z URL: <<http://socstudia.fss.muni.cz/dokumenty/080227135221.pdf>> [Cit. 2014-03-16].

⁷⁶ To, že tak neučinili je dôkazom toho, ako boli obyvatelia zle informovaní. Najčastejšie tak konali zo strachu, že prevezenie väčších časťí (drevené schodiská, ploty a pod.) by bolo považované za krádež, nakoľko tieto statky boli zarátané do hodnoty domu pri jeho oceňovaní, a teda neskôr od nich odkúpené štátom.

Obyvateľov Harvelky a Riečnice prirodzenie zaujímalо, čo sa s ich pôdou, ktorú mali vo vlastníctve, stane po ich odchode a či niekto zohľadní im spôsobenú finančnú ujmu. Účastník jednej zo schôdzí, na ktorej sa majetkové vysporiadanie riešilo, spomína na im vysvetlené takto:

„Pamätam si, to som bol veľmi mladý chalan, bola ustanovujúca schôdza a ja som tam bol ako decko. Celá obec tam bola. Vtedy si pamätam, že hovorili tam tí mocipáni za tým stolom vpredu: ,Každá medza, každý strom, každý krík, všetko vám bude preplatené.‘ Dodnes nám nie je.“⁷⁷

V tomto prípade boli pozemky od občanov vykupované, aj keď sociologické a antropologické terénne výskumy dokázali, že pre vysídlecov je za účelom znovuobnovenia živobytia na novom mieste istejšie zabezpečenie pôdy než finančná hotovosť za pôdu odkúpenú v ich pôvodných sídlach. Výkupu majetku v obciach, s ktorým sa začalo už v roku 1978, predchádzalo jeho oceňovanie. To sa Harvelčanom a Riečničanom zdalo, byť veľmi netransparentné. Nechápali, na základe akých presných kritérií sa majetok oceňoval a ani s navrhovanou hodnotou neboli poväčšine spokojní.

Ďalšia zmena oproti pôvodným sľubom nastala, keď sa k výkupu pristupovalo len vtedy, keď sa jednalo o tzv. intravilán:

„Nevykupovalo sa všetko, vykupoval sa len intravilán, to je blízko začasťaných plôch – akože dvory, kde boli chalupy a nejaké humná a okolo sa vykúpilo. A potom pozemky, ktoré boli v zátopovej oblasti. Ostatné pozemky v Harvelke nie sú vykúpené a sú vlastne stále majetkom tých ľudí, ktorí tam bývali.“⁷⁸

Na tému extravilánu sa vyjadruje iná narátorka:

„My sme dostali vlastne len za dom a za tú záhradu kolo domu a ostatný extravilán, tam sa absolútne nič neplatilo. A vlastne ostatné všetko je tam. Je to na papieri, je to naše. V podstate už to nie je ani orná pôda, už tam je dnes takmer les, už to nie sú pasienky, lúky. Už to tá vegetácia pochltila.“⁷⁹

⁷⁷ Rozhovor Kataríny MLICHOVEJ s pánom V.K. (1963), dňa 15. februára 2014 v Bystričke pri Martine.

⁷⁸ Rozhovor Kataríny MLICHOVEJ s pánom J.R. (1955–2014), dňa 16. februára 2014 v Oravskej Lesnej.

⁷⁹ Rozhovor Kataríny MLICHOVEJ s paní M.H. (1958), dňa 23. januára 2016 v Bystričke pri Martine.

Ostatné pozemky teda obyvateľom vykompenzované neboli, a preto sú niektorí ešte dnes ich vlastníkmi, no kvôli vode alebo ďalším ochranným opatreniam z nich nemajú reálny úžitok.

Prítomnosť poľnohospodárskej pôdy bola častým kritériom pri výbere nového bydliska. Dôvodmi boli nielen možnosť dopestovania si potravín, ale aj možnosť akejsi sebarealizácie. „*Tam sa mu [otcovi, pozn.] to celkom videlo, lebo tam bolo aj kúsok pola, tak mohol čosi porobiť, lebo dedo bez roboty by nebol vydržal.*“⁸⁰ Väzba týchto ľudí na kúsok pola bola jednoducho taká silná, že jej prerušenie by bolo pre viacerých neprípustné. Aj z tohto dôvodu mnohí odmietali náhradné bývanie v bytoch. Za ich motívaciou nájst' si bývanie, pri ktorom by mali aj prístup k pôde, nestalo len finančné hľadisko.

Napriek tomu, že práca nedisponuje konkrétnymi číslami, z rozprávaní nárorov je viac ako jasné, že výmera pôdy, ktorú vlastnili pred a po vysídlení sa jednoznačne znížila. Najčastejšie dôvody boli dva – nedostatok finančných prostriedkov na zakúpenie aspoň rovnakej výmery pôdy kvôli vyšším cenám v novej lokalite, ale aj jej nedostatok v bezprostrednom okolí nových obydlí, čo bolo typické hlavne pre mestské prostredie.

Pri takejto analýze sa nemôžeme na pôdu pozerať len ako na nehnuteľný majetok s istou trhovou cenou, pretože pôda je v zároveň priestorom, na ktorom sa uskutočňujú ekonomicke a sociálne procesy. „*Pokiaľ pôda, ktorá tvorí akúsi základňu pre výrobný systém nie je znova obnovená inde, alebo nie je nahradená zamestnaním so stálym príjomom, jej strata spôsobuje postihnutým rodinám ochudobnenie.*“⁸¹ Vysídlenci takto nielenž strácajú po finančnej stránke, ale k nej sa pridružujú aj ďalšie problémy.

Práca na poli nebola sice pre Harvelčanov a Riečničanov jedinou možnosťou zabezpečenia živobytia, no napriek tomu mala pre nich nesmierne dôležitý význam a poľnohospodárstvo tu bolo neoddeliteľnou zložkou života. Aj keď poľnohospodárska produkcia plne nestačila na živobytie a väčšina rodín žila z príjmu aj z inej oblasti, každá vlastnila aspoň kúsok pola, čím sa snažila zabezpečiť si čo najväčšiu potravinovú sebestačnosť. S vlastníctvom pôdy úzko súvisí aj stav dobytka a ďalších hospodárskych zvierat. Menej pozemkov znamenalo aj ich menší počet, pretože krmivo muselo byť dokupované a dobytok sa nemal kde držať a pásť.

⁸⁰ Rozhovor Kataríny MLICHOVEJ s paní M.M. (1951), dňa 17. januára 2016 v Oravskej Lesnej.

⁸¹ Preložené a citované z: CERNEA, Michael M.: *Risks, Safeguards and Reconstruction. A Model for Population Displacement and Resettlement.* Economic and Political Weekly, Vol. 35, No. 41, 2000, s. 3663.

Na jednej strane strata pôdy znamenala ochudobnenie týchto ľudí, pretože im bol odobraný prírodný a aj človekom vytváraný kapitál, ktorý im dovtedy umožňoval vypestovať si alebo vyrobiť množstvo produktov. Na strane druhej bol tento výpadok kompenzovaný novým príjmom do rodiny, ktorý priniesli najmä ženy, ktoré do vysídlenia väčšinou nepracovali a ostávali doma. V novom prostredí sa väčšina z nich zamestnala, čo by sa i tak vylučovalo s hospodárením v takom množstve, ako tomu bolo ešte v Harvelke či Riečnici. Takto sa vyrovňali príjmy s výdavkami, pretože si mnoho dovtedy doma dospelovaných potravnín museli zakúpiť⁸². Ba čo viac, existovali ľudia, ktorí uvítali novú realitu, v ktorej už neboli natoľko závislí na práci na poli. Práca na harvelských a riečnických poliach bola ľahšia, než obdobná práca niekde inde a neprinášala ani požadovaný zisk. Žiadnen z narátorov však s predstavou, že by možnosť práce na poli stratil úplne, neboli úplne stotožnený.

Spoločenské postavenie, kultúra, komunita a identita

Nasledujúce odstavce v sebe zahrňujú hneď niekoľko skúmaných kategórií, na koľko určíť presné hranice zaradenia pri skúmaní niektorých z nich kvôli ich vzájomnej nadväznosti nebolo vôbec možné.

Zmena spoločenského postavenia, určená majetkovým alebo profesijným statusom, bola jednou z tém, ktoré Michael M. Cernea popisoval. Podľa neho môže v tomto smere dochádzať k marginalizácii už pred samotným fyzickým vysídlením, keď osoby postupne a viditeľne prichádzajú o majetok a tým upadá aj ich spoločenský status.⁸² Pravdou je, že zmenu spoločenského postavenia určeného týmito faktormi, z narátorov priamo nevyjadril nikto. Dokonca nikto neodkazoval na spoločenské postavenie ani pred obdobím, čo môže naznačovať povahu hodnotového systému skúmanej časti vysídlecov. Na základe výpovedí je možné tvrdiť, že na takto určenom spoločenskom postavení si nik z nich špeciálne nezakladal, a preto jeho prípadná zmena nebola pre vysídlecov vôbec temou a teda na nich nemala reálny dopad.

To, čo ale vysídlecov v novom prostredí odsúvalo na okraj spoločnosti, minimálne v symbolickej rovine, bola akási kvázi nálepka, ktorú si so sebou do nového prostredia priniesli – nálepka cudzinca. Harvelčania a Riečničania veľmi často pocitovali, že sú takto ostatnými vnímaní a to aj napriek tomu, že zároveň priznávali dobré vzťahy so svojím okolím. Vo viacerých prípadoch dochádzalo k viditeľnému vyčleňovaniu vysídlecov pôvodným obyvateľstvom, no priamo

⁸² CERNEA, Michael M.: *Sociological Practice and Action-Research on Population Resettlement (Part II.)*. Journal of Applied Sociology, Vol. 14, No. 1, 1997, s. 111.

k fyzickým stretom nikdy nedošlo. Dopady tohto symbolického vyčlenenia pristáhovalcov boli pre Harvelčanov a Riečničanov skôr psychologického charakteru, avšak v pamäti narátarov stále hlboko zakorené. Prejav očividného vyčlenenia pristáhovalcov zdieľa jeden z narátarov:

„Ked' som bol mladý, tak som nesedával v kostole, ale som videl, že ked' sedel ten [pristáhovalec, pozn.J, tak za ním zakašľal ten Námestovec. Hned' pochopil, že sa treba postaviť, lebo to bolo ich miesto.“⁸³

V niektorých prípadoch bola táto nálepka doplnená o identifikáciu konkrétneho prostredia, z ktorého títo cudzinci prichádzali. „Ja ked' som prišiel na dolňaky, tak ináč ma nevolali, len horniak. To je ten horniak.“⁸⁴ Vysídлenci z Harvelky a Riečnice si (chcene či nechcene) so sebou do nových bydlísk priniesli aj identitu regiónu a z ľudí s dovtedy známymi prezývkami v rámci vlastnej komunity ako napr. *tetka Vangorka, sváko Francek od Kliešta alebo sváko Fedor*, sa stali len *ten Kysučan, ten horniak, tá Kysučanka*.

Vo všetkých prípadoch bolo toto označenie narátormi vnímané v pejoratívnom význame a odrážalo zároveň stereotypné domniенky o povahe Kysúc ako chudobného kraja. „*Pričinami takéhoto nazerania bol nedostatok významnejšej priemyselnej výroby a tiež skutočnosť, že horšie podnoklimatické podmienky tu ustálili a upevnilí zastarané prvky agrárnej kultúry.*“⁸⁵ O takúto skúsenosť sa podelila aj rodáčka z Riečnice. Napriek neveľkej vzdialenosťi, ktorú za novým bydliskom prekonala do susedného regiónu Turiec, cítila, že:

„...Turčani tak ponížovali Kysučanov a Oravcov. Brali ich tak za menjcenných, na to som si ľažko zvykala. Spočiatku som si možnože aj poplakala, ale potom som sa bránila. Povedali: ,To taký skaderuka-skadenoha.‘ Povedám: ,A to sú akí?‘ – ,To také chudobnô.‘ Potom príšli druhí a: ,Skadeže to vzal?‘ Povedám: ,Vý neprijmete ani chudobného, ani bohatého. Bohatý skadeže to vzal a chudobný skaderuka-skadenoha.‘ Potom som sa už bránila, ja vám reku dám.“⁸⁶

Dôsledkom takýchto oslovení a v niektorých prípadoch až verbálnych útokov zo strany domáceho obyvateľstva bola pocitovaná väčšia potreba vysídľencov

⁸³ Rozhovor Kataríny MLICHOVEJ s pánom J.P. (1956), dňa 11. februára 2014 v Oravskej Lesnej.

⁸⁴ Rozhovor Kataríny MLICHOVEJ s pánom J.B. (1934–2020), dňa 23. januára 2016 v Košťanoch nad Turcom.

⁸⁵ Citované z: OLBERTOVÁ, Veronika: *Potopená kultúra*. Nitra 2012, s. 15.

⁸⁶ Rozhovor Kataríny MLICHOVEJ s paní A.K. (1935), dňa 23. januára 2016 v Bystricke pri Martine.

vystupovať voči takému jednaniu a skôr upozorňovať na svoju regionálnu príslušnosť s dodatkom, že sa za tento fakt nehanbia a sú naň naopak hrdí, ako sa musela ohradiť aj iná niekdajšia obyvateľka Riečnice: „Aj ja sa považujem za Kysučanku, aj moja svokra ma volá Kysučanka, keď mi na meno nevie prísť. Ale ja som hrdá na to, aj keď v Martine už bývam viac ako na Kysuciach.“⁸⁷ Táto nutnosť vymedzovala sa je jedným z dôvodov, prečo sa vysídlenici stále identifikujú s pôvodným prostredím väčšmi než s novým.

Toto vnímanie *my* a *oni*, popr. *domáci* a *cudzí* nebolo vnímané ale len zo strany domáceho obyvateľstva voči novo prichádzajúcim, ktorých nimi boli vnímaní ako cudzia zložka. Túto (ne)príslušnosť pociťovali aj narátori. Najjednoduchší popis nových susedov znel: „*boli iní*“. Narátori sa voči týmto ľuďom jasne vymedzovali ako „*my*“ voči „*oni*“ a svoje úplné začlenenie do miestnej komunity nepociťovali. Takéto chápanie vlastnej identity je dokonalým príkladom toho, ako identitu definuje Zygmunt Bauman, keď hovorí, že: „Identita znamená stáť mimo: byť odlišný a cez odlienosť jedinečný – a tak hľadanie identity nemôže byť ničím iným než oddelovaním a odlučovaním.“⁸⁸ Vyčleniujúcim bola napríklad povaha ľudí ako taká a hodnoty a prístup, ktoré ich definovali. V Harvelke a Riečniči boli ľudia zvyknutí vzájomne si pomáhať. Ba čo viac, boli na takúto pomoc takmer odkázaní. V novom prostredí vysídlenici takúto pomoc buďto vôbec nenachádzali, alebo ju nenachádzali v takej mieri, aby sa to odrazilo na dojmach, ktoré v nich nové prostredie zanechalo, ako vyplýva aj z krátkeho príbehu:

„Tí Goralí a Kysučania – to sú dve náture. Ja som s nimi prežil kopec. Harvelčania sú takí tvrdí a výbojní, viac takí výbušní, preto sme asi boli bitkári (...) Ale Lesňania sú... akoby som to tak porovnal. Nechcem povedať, ale sú takí závislivosťí. Harvelčania to sa takto držalo. Keď bolo dakde zle – ako v Harvelke sa pobili – ale keď už bolo zle, tak sa spojili. A títo majú takú inú náтуru. Spievaví sú, aj hrajú sú, ale to bolo vidno, že tak viac si dajako... Akoby sa nepotrebovali jeden druhého (...) Ja som napríklad bol prekvapený, keď som videl, že jeden spadol a on mu ako nepomohol ten druhý. To v Harvelke tí susedia boli pohádaní, ale keď bolo zle, tak mu pomohol. U tých Goralov to takto nebolo cítiť, že by to tak oni mali, ale to je v náture.“⁸⁹

⁸⁷ Rozhovor Kataríny MLICHOVEJ s paní A.Š. (1960), dňa 15. februára 2014 v Koščanoch nad Turcom.

⁸⁸ Citované z: OLBERTOVÁ, Veronika: *Potopená kultúra*. Nitra 2012, s. 20.

⁸⁹ Rozhovor Kataríny MLICHOVEJ s pánom J.P. (1956), dňa 12. januára 2016 v Oravskej Lesnej.

To, akí boli ľudia v novom prostredí, bola v rozprávaniach narátorov frekventovaná téma a dochádzalo k častému porovnávaniu. Vysídlenci neboli pováčšine s novou situáciou a novými susedmi úplne spokojní a to i napriek faktu, že novi susedia neboli problematicí a opisované vzťahy boli v zásade dobré. Napriek tomu si na nových susedov mnohí nezvykli a v ich spoločnosti sa necítili príjemne.

Istým paradoxom na týchto vznikajúcich situáciách je, že jedným z kritériom pri hľadaní nového bývania bola aj geografická blízkosť k pôvodnému domovu, z ktorej si Harvelčania a Riečničania vyvodzovali povahovú podobnosť obyvateľstva. Tento predpoklad sa ale nikomu z interviewovaných nepotvrdil, a i v prípade nadviazania dobrých vzťahov s ľuďmi v novom prostredí boli rozdiely podľa narátorov častejšie než podobnosti:

„Je to pár kilometrov rozdiel medzi Harvelkou a Novou Bystricou, ale tu sú úplne iní ľudia. Ten charakter tých ľudí – tu sú individualisti. Tu si závideli, žalovali jeden na druhého, preboha živého... (...). Ja už tutok žijem štyridsať rokov na Novej Bystrici, ale ja nemôžem prísť na chut' týmto ľuďom.“⁹⁰

Zmena prostredia so sebou prináša aj potrebu začleniť istú kultúrnu skúsenosť do nového života a do novej kultúry.⁹¹ Pre potreby vysvetlenia vplyvu vysídlenia sa na začiatok stačí pozrieť na (kultúrne) zvyklosťi zdieľané istým spoločenstvom a ich prípadné prenesenie do nového sociokultúrne prostredia. Avšak kultúra, čo sa týka tradičnej ľudovej kultúry, nebola vôbec reflektovaná a to ani v súvislosti so vstupom do nového prostredia. Prvky tradičnej ľudovej kultúry charakteristické pre Harvelku a Riečnicu, ktoré popisuje aj výskum zo zátopovej oblasti, boli totiž na ústupe. Jediným prvkom, ktorý nevymizol a do pozadia ustúpil len veľmi mierne, bolo nárechie. Špecifický spôsob prejavu vlastný týmto vysídlencom však podľa zmienok prinášal skôr úsmevné nedorozumenia, než aby bol zdrojom odcudzenia alebo konfliktu medzi dvoma rôznymi spoločnosťami zdieľajúcimi iné zvyky.

Zaujímavou odlišnosťou, na ktorú narátori často upozorňovali, bolo trávenie (voľného) času. Harvelčania a Riečničania si so sebou do nového prostredia prinášali zvyk tráviť čas rodinne pospolu, so susedmi alebo v rámci celého spoločenstva. Takto trávený čas bol častokrát sprevádzaný spevom. Na prenesenie tohto zvyku aj do nového prostredia spomína jedna z narátoriek takto:

⁹⁰ Rozhovor Kataríny MLICHOVEJ s pánom M.R. (1949), dňa 18. januára 2016 v Novej Bystrici.

⁹¹ HULEWAT, Phyllis: *Resettlement. A Cultural and Psychological Crisis*. Social Work, Vol. 41, No. 2, 1996, s. 129.

„My sme si v Kláštore našli také miesto pri rieke, tam sme si v nedele u chodili posedieť a pospievať, brat s harmonikou. A tak sme potom išli dedinou a všetci na nás pozerali, že čože to... My sme boli takto naučení a všade sme spievali, kde sa dalo. Všade!“⁹²

Podľa slov narátorov ich táto (kultúrna) odlišnosť hádam najväčšimi vymedzovala – ľudia sa na nich pozerali inak, s jasným opovrhnutím. Takéto vzájomné vnímanie sa spôsobilo, že nielenže ich nová komunita zdráhavejšie prijímalu medzi seba, ale vysídleni strácali motiváciu sa do nej integrovať.

K tráveniu času pre ľudí z Harvelky a Riečnice nepochybne patrí aj slávenie sviatkov. Pre ľudí, ktorí celý život pracovali na poli, znamenal sviatok možnosť prísť medzi ostatných ľudí a integrovať sa do spoločenstva, čo je v protiklade k tomu, ako to dnes činí moderný mestský človek, ktorý chce sviatok tráviť v čo najužšom kruhu známych.⁹³ Podľa takejto schémy Harvelčania a Riečničania rozhodne nepatria k tým druhým, čo vieme usúdiť už zo spôsobu života opísanom v predchádzajúcim príspevku. Isté zvyklosti v rámci pôvodnej komunity nebolo možné vysídlencom d'alej praktizovať, čo spôsobovalo, že sa ešte viac uzatvárali do seba, prípadne sa naviazali na tých, ktorých v novom prostredí poznali ešte zo skorších čias. Takýmto správaním si uzatvárali cestu k sociálnemu vyžitию v rámci novej komunity.

Vysídlenie obyvateľstva v mnohých prípadoch znamená tiež zánik pôvodnej komunity, ktorú vysídleni v pôvodnom bydlisku vytvárali a to najmä z dôvodu narušenia jednotlivých individuálnych vzťahov medzi nimi.⁹⁴ Vysídlenie Harvelky a Riečnice skutočne do istej miery pretrhalo zväzky medzi jednotlivými obyvateľmi. Na druhej strane, istá sila týchto ľudí stále udržiava (v rámci možností) stmelených. Evidentné vyčleňovanie vysídlenov a vyčleňovanie sa vysídlencom v novom prostredí bolo pravdepodobne spúšťiacim momentom. Vysídleni sa o to viacej utiekali k známemu, čím pôvodné zväzky vlastne utužovali. Veľmi typickým bolo vyhľadávanie rodákov z Harvelky alebo Riečnice v okolí ich nových bydlísk. Poväčšine to nebola náročná úloha, pretože Harvelčania a Riečničania aj z praktických dôvodov vedome a úmyselne odchádzali do miest, kde sa už nejaký počet rodákov nachádzal.

⁹² Rozhovor Kataríny MLICHOVEJ s paní M.B. (1954), dňa 23. januára 2016 v Koščanoch nad Turcom.

⁹³ SOKOL, Jan: *Človek a náboženství*. Praha 2004, s. 38–39.

⁹⁴ BENNETT, Olivia: *Breaking the Threads. The Real Costs of Forced Resettlement. Oral History*, Vol. 27, No. 1, 199, s. 41.

Samotné vyčlenenie však nie je jediným stmeľovacím prostriedkom a dôvodom pretrvávajúcej identifikácie sa s pôvodným prostredím. Existuje predpoklad, že identifikovanie sa s miestom skončí, keď toto miesto prestane jestvovať. Po akceptovaní takého predpokladu možno označiť prípad Harvelčanov a Riečničanov za nie bežný.⁹⁵ V pátraní po tom, čo ich okrem opísaných skutočností spája a prečo sa stále identifikujú s už neexistujúcim miestom, treba ísť preto hlbšie. Pripomínam, že väčšina vysídlecov Harvelku a Riečnicu stále považujú za svoj domov a napriek istým odlišnostiam sa dá povedať, že väzba na domov je u nich aj desiatky rokov po nútenom vysťahovaní stále veľmi silná. Táto silná väzba na miesto má pochopiteľne silný vplyv identitu.

Nielen zánik miesta, ale už aj samotné vysídlenie narúša kontinuitu identifikácie sa s ním. Tá však narušená v prípade Harvelčanov a Riečničanov nebola a ďalším dôvodom takejto reality je pravdepodobne zdieľaná nostalgia za týmto miestom.⁹⁶ Nostalgia za miestom, ktoré bolo ich domovom, umocnená negatívnym zážitkom. Rozhodnutie o vysídlení vytrhlo Harvelčanov a Riečničanov z nimi prežívanej reality a množstvu z nich narušilo plány pokojného života v ich rodnych obciach.⁹⁷ Nostalgia ich opäť privádza (a častokrát spoločne) na miesta spoločných zážitkov, čo ich ako komunitu len ďalej posilňuje a rovnako tak aj ich vzájomné putá a väzbu k rodnej zemi.

Melinda Milligan tvrdí, že zdieľaný pocit nostalgie je vlastný generácií, ktorá zdieľa spoločné zážitky a vzťah k jednému miestu.⁹⁸ V tomto prípade by sa touto generáciu dali nazvať tí, ktorí vysídlenie v Harvelke a Riečnici priamo zažívali. Realita je však iná, v skutku prekvapujúca. Identifikácia s prostredím je vlastná i generácií potomkov vtedajších vysídlecov a to i tých, ktorí si na obdobie existencie obcí pamätajú matne alebo vôbec. Títo potomkovia dnes prejavujú o obce nadmerný záujem – do kedysi harvelskej a riečnickej krajiny pravidelne zavítajú, vytvárajú hmotné dôkazy ich vtedajšej existencie a s ľuďmi z Harvelky a Riečnice sa v niektorých prípadoch priamo stotožňujú, ako to robí aj najmladší z narátorov, ktorý sa rodičom, rodákom z Harvelky, narodil už v novom domove. Ten dnes hrdo prehlasuje: „A ja zas hovorím, že som z Harvelky.“⁹⁹

⁹⁵ MILLIGAN, Melinda M.: *Displacement and Identity Discontinuity. The Role of Nostalgia in Establishing New Identity Categories*. Symbolic Interaction, Vol. 2, No. 3, 2003, s. 385.

⁹⁶ MILLIGAN, Melinda M.: *Displacement and Identity Discontinuity. The Role of Nostalgia in Establishing New Identity Categories*. Symbolic Interaction, Vol. 2, No. 3, 2003, s. 382.

⁹⁷ Túto realitu si dodnes mnohí idealizujú a paradoxné je aj to, že s nostalgiou spomínajú aj na veci, o ktorých priznávajú, že v tom čase robili neradi.

⁹⁸ MILLIGAN, Melinda M.: *Displacement and Identity Discontinuity. The Role of Nostalgia in Establishing New Identity Categories*. Symbolic Interaction, Vol. 2, No. 3, 2003, s. 381.

⁹⁹ Rozhovor Kataríny MLICHOVEJ s pánom M.R. (1977), dňa 18. januára 2016 v Novej Bystrici.

Vysídenci z Harvelky a Riečnice sa nielenže so zaniknutým miestom stále identifikujú, toto stotožnenie prenesli aj na svojich potomkov. Nie je neobvyklé, že kaplnka v Harvelke opäť ožíva nielen pri svätej omši počas stretnutia rodákov, ale aj pri príležitosti krstu novorodeniatok detí vysídľencov. Dalo by sa namieňať, že tieto prejavy sú len akýmsi odkazom na záujem o rodinnú história avšak vo všetkých skúmaných prípadoch sa ukázalo, že záujem býva väčší o stranu toho rodiča, ktorý pochádzal z jednej zo skúmaných obcí. Jedným z možných vysvetlení je aj povaha prostredia, v akom táto generácia vyrastala – obklopení mal'bami rodičovských domov, tráviacimi voľné chvíle v harvelských či riečnických lesoch.

Zamestnanie

Ďalším Cerneom zuchyteným a popísaným dôsledkom vysídlenia je strata práce, ktorá má za následok zvýšenú nezamestnanosť vysídlených ľudí. Strata zamestnania je podľa neho pre niektorých vysídlených väčším úderom, než strata domova. Predovšetkým je tomu tak, ak sa jedná o ľudí, ktorých existencia závisí na zamestnaní, akými sú napr. robotníci nevlastniaci pôdu, pracovníci verejných služieb, obchodníci a malí podnikatelia.¹⁰⁰ Závery výskumu v prípade Harvelky a Riečnice ukazujú ale na trend opačný.

Na základe rozhovorov by sa Harvelčania a Riečničania dali zaradiť do dvoch skupín podľa toho, aké obavy (ne)mali z nájdenia nového zamestnania. Zatial' čo jedna skupina sa nájdenia zamestnania vôbec neobávala, pretože „vtedy mal prácu každý“, druhá prejavovala značné obavy, či si ju v novom prostredí skutočne dokážu nájsť. Napriek tomu, že obavy z nájdenia novej práce po vysídlení nemal v obciach každý, každý túto kategóriu nejakým spôsobom reflektoval, čo svedčí o tom, že to bola stále jedna zo starostí, ktoré vysídlení ľudia museli riešiť. Obom skupinám však boli spoločné iné obavy – to, aká táto práca bude.

Situácia so zamestnanosťou nebola u Harvelčanov a Riečničanov jednoduchá ani v období pred vysídlením. Väčšina žien ostávala doma, kým muži, až na niekoľko málo výnimiek, za prácou odchádzali mimo obč. Po nedobrovoľnom odchode z občí však tieto ženy nastupovali do zamestnaní, čo v konečnom dôsledku znamenalo nárast zamestnanosti. Toto zaradenie do pracovného procesu si veľa z nich dokonca pochvalovalo, pretože ich to zaradilo do pracovného kolektívu a tiež sa tak odpútali od ťažkej práce na poli. Ani muži s nájdením zamestnania nemali väčšie problémy, pretože väčšina z nich zamestnanie dovtedy mala aspoň sezónne. Presunom do iného prostredia to už len zriedkakedy boli

¹⁰⁰ CERNEA, Michael M.: *Sociological Practice and Action-Research on Population Resettlement (Part II)*. Journal of Applied Sociology, Vol. 14, No. 1, 1997, s. 110.

sezónne práce, čím v tomto ohľade získali. U tých, ktorí za prácou dochádzali denne alebo chodili na týždňovky, sa často stávalo, že svoje nové obydlia hľadali práve v jej okolí.

Olivia Bennett si všimla že tí, ktorí pôsobili v inej sfére než v poľnohospodárstve, resp. boli aj inak zruční, si našli lepšie uplatnenie a s väčším úspechom.¹⁰¹ Avšak, ani gazdovia z Harvelky a Riečnice, ktorí boli dovtedy vzrastení s pôdou, nemali s nájdením zamestnania väčšie problémy. Bolo tomu tak preto, že aj keď tito gazdovia pracovali na hospodárstve „*v podstate to bolo tak, že skoro každý roľník mal vyhľú, v ktorej si sám vyrábal a opravoval hospodárske náradie – ostrenie motyk, sekier, pluchov, výroba podkov pre kone, či podkúvanie.*“¹⁰² Gazdovia boli teda dostatočne zruční aj v inej oblasti a s takýmito schopnosťami to mali s uplatnením na trhu práce o niečo jednoduchšie.

Ak sa v novom prostredí objavil problém s prácou, problémom bola skôr práca samotná. Množstvo dovtedy hospodárov (žien aj mužov) sa snažilo získať zamestnanie v podobnej oblasti. Tí, ktorým sa to podarilo, začali pracovať hlavne na družstvách. Spôsob práce bol ale niečo, s čím sa na novom pracovisku vyrovnávali len veľmi ľažko. Dôvodom bola podľa vysídlecov nízka pracovná morálka a usilovnosť. U narátorov boli veľmi časté narážky na to, ako si ľudia nevážili prírodu, s ktorou pri práci prichádzali do kontaktu, ako sa na družtvách zaobchádzalo so zvieratami a mnho d'álšieho. Na takéto prežívanie novej reality otcom spomína jedna z narátoriek takto:

„Tatík taký poctivý, on napríklad vravel, že trebárs videl na družstve, ako bijú tie zvieratá. Tak to mu bolo tak ľúto, lebo my sme mali kravičky, my sme sa o tie zvieratá tak starali. Jeho to tak trápilo, aj že chlapi tam pili od smädu víno a u nás mliečko. On bol tak inak zvyknutý.“¹⁰³

Takéto reakcie môžeme označiť za kultúrny šok, pretože (pracovné) návyky Harvelčanov a Riečničanov sa od návykov miestnych vo väčšine prípadov značne líšili.

Mzdové ohodnotenie nebolo narátormi nijako reflektované bez opýtania sa na túto tému. Odpovede na to, či si vysídenci vo výške mzdy po vysídlení prilepšili alebo pohoršili, však naznačujú, že k výrazným zmenám nedošlo.

¹⁰¹ BENNETT, Olivia: *Breaking the Threads. The Real Costs of Forced Resettlement*. Oral History, Vol. 27, No. 1, 1999, s. 42.

¹⁰² Citované z: JONEKOVÁ, Eva – JUDÁK, Vilim – LALINSKÝ, Milan: *Nová Bystrica. Rozlohou najväčšia obec na Kysuciach*. Čadca 2010, s. 321.

¹⁰³ Rozhovor Kataríny MLICHOVEJ s paní A.Š. (1960), dňa 23. januára 2016 v Koščanoch nad Turcom.

Zdravie

Cernea vyvodzuje, že u tých, ktorých postihlo nútené vysídlenie, sa vyskytuje zvýšená chorobnosť. Väčšina ním skúmaných a popisovaných prípadov sa ale vyznačovala zhoršenými hygienickými podmienkami v nových obydliah, ktoré potom mali za príčinu vznik a šírenie infekčných chorôb. Najčastejšími skupinami ľudí, u ktorých bolo vplyvom vysídlenia zaznamenané zhoršené zdravie, boli dojčatá, deti a starí ľudia.¹⁰⁴ V sledovanom prípade vysídlenia Harvelky a Riečnice nič nepreukazovalo zvýšenú chorobnosť. Tieto skutočnosti úzko súvisia s úrovňou bytových podmienok, do ktorých sa vysídlnenci dostali. Zhoršenie hygienických podmienok po odchode z pôvodného bydliska neboli prípad vysídlencov z Harvelky a Riečnice. Naopak, podmienky sa postupom času zhoršovali v samotných obciach, čo bolo sprievodným javom postupného zániku obcí. Starostlivosť o prostredie v obciach upadala a nielen domy postupne chátrali.

Okrem zvýšenej chorobnosti zaznamenal Cernea aj zvýšenú úmrtnosť.¹⁰⁵ Takyto trend sa autorke nepodarilo dokázať. Jediné, čo by tomuto aspoň nasvedčovalo, boli rozprávania niekoľkých narátorov, ktorí časté úmrtia niektorých starých ľudí tesne pred alebo po vysídlení označili za „smrť zo žiaľu“. Najstaršia z narátoriek ale s presvedčením v hlase povedala: „Tam boli tí starší a kerýsi aj zomreli od ľútosti. Až mi ide mráz tuto do tváre. Gazdovali, trápili sa všelia-ko, a na staré dni hybaj preč.“¹⁰⁶ Presnú príčinu týchto úmrtí ale nemožno dnes s presnosťou určiť, a preto by záver vyhodnocujúci vysídlenie ako faktor spôsobujúci zvýšenú úmrtnosť, neboli obstoný a pravdepodobne ani správny.

V rámci tejto kategórie možno spomenúť aj dostupnosť zdravotnej starostlivosti, pretože ju spomínali v rozhovoroch samotní narátori. V tomto ohľade malo vysídlenie na jej dostupnosť pozitívny vplyv. V Harvelke ani v Riečnici počas doby existencie obcí lekár pravidelne nikdy neordinoval a obyvatelia museli za ošetrením dochádzať do príľahlých dedín. Okolití lekári boli ale natoľko vytážení, že na ošetrenie pacienti čakať aj niekoľko hodín. Stávalo sa teda, že obyvatelia lekársku starostlivosť radšej vyhľadávali len vo veľmi vážnych prípadoch. Lepšia dostupnosť praktického či odborného lekára, či dokonca nemocnice, bola v novom prostredí veľmi pozitívne vnímanou skutočnosťou.

¹⁰⁴ CERNEA, Michael M.: *Risks, Safeguards and Reconstruction. A Model for Population Displacement and Resettlement*. Economic and Political Weekly, Vol. 35, No. 41, 2000, s. 3665.

¹⁰⁵ CERNEA, Michael M.: *Sociological Practice and Action-Research on Population Resettlement (Part II)*. Journal of Applied Sociology, Vol. 14, No. 1, 1997, s. 111–112.

¹⁰⁶ Rozhovor Kataríny MLICHOVEJ s pani M.R. (1924), dňa 8. februára 2014 v Oravskej Lesnej.

Strava

V súvislosti so stravou si Cernea na základe svojich pozorovaní a výskumov všimol, že nútená zmena bydliska zvyšuje riziko, že ľudia upadnú do stavu dočasnej alebo chronickej podvýživy spôsobenej hlavne náhlym poklesom potravinovej produkcie.¹⁰⁷ Nič takéto v prípade Harvelčanov a Riečničanov nebolo nazname nané, pravdepodobne aj preto, že vysídleni odchádzali z pôvodného dom(ov) u priamo do nového a neboli umiestňovaní v dočasných príbytkoch, ako tomu často bolo v prípadoch, ktoré sledoval Cernea.

Je pravdou, že veľa rodín sa ešte počas bývania v obciach snažilo po tejto stránke o čo najväčšiu sebestačnosť. Až to, čo si nešlo dospelovať, si dokupovali v miestnom obchode. Jeho sortiment bol však veľmi skromný a kvôli počasiu často dochádzalo k výpadkom zásobovania. Takéto prípady sú v rozprávaniach a dobových prameňoch pomerne časté, jeden z nich opisuje situáciu v zime roku 1952, kedy: „Padlo toľko snehu, že autobusová premávka bola celkom odstavená. Za jeden mesiac sa do tunajšej obce nedodávali potraviny. Občania cítili nedostatok chlebovín.“¹⁰⁸ Napriek tomu, že strava bola súčasťou skromná a často nie veľmi pestrá, o väčších a častých problémoch so zaobstaraním jedla nikto nehovoril.

Vysídlenie situáciu k horšiemu nezmenilo, skôr naopak. Zlá prístupnosť obchodu ľudí z kopcov už netrápila. V novom prostredí mali poväčšine obchod s potravinami pomerne blízko a možnosť nákupu mali hneď niekoľko. Dá sa preto predpokladať, že strava sa stala dokonca pestrejšou.

Prístup k (spoločným) obecným pozemkom

Cernea ako problémovú skutočnosť, ktorá u vysídlenov vedie k ochudobneniu, identifikoval aj stratu prístupu k obecným pozemkom. K ochudobneniu tak po vysídlení dochádzalo v jeho skúmaných prípadoch najmä u tých, ktorí na tomto prístupe záviseli nielen pre vlastné polepšenie si, ale hlavne pre tých, ktorí na ňom záviseli existenčne.¹⁰⁹ Takéto konanie bolo u obyvateľov Harvelky a Riečnice len zriedkavé. Príbehy využívania obecných pozemkov sa v rozprávaniach sa objavili len ojedinele, skôr v podobe detailov opisujúcich iné skutočnosti. Tieto detaily

¹⁰⁷ CERNEA, Michael M.: *Risks, Safeguards and Reconstruction. A Model for Population Displacement and Resettlement*. Economic and Political Weekly, Vol. 35, No. 41, 2000, s. 3665 a CERNEA, Michael M.: *Sociological Practice and Action-Research on Population Resettlement* (Part II.). Journal of Applied Sociology, Vol. 14, No. 1, 1997, s. 112.

¹⁰⁸ Citované z: Obecná kronika – Riečnica, bez paginácie.

¹⁰⁹ CERNEA, Michael M.: *Sociological Practice and Action-Research on Population Resettlement* (Part II.). Journal of Applied Sociology, Vol. 14, No. 1, 1997, s. 112–113.

hovorili o využívaní dreva z okolitých lesov (zoschnuté konáre a pod.) ako paliva alebo o využívaní plodov voľne rastúcich ovocných stromov pre vlastnú spotrebú. To nasvedčuje, že samotní vysídleni strate prístupu k obecným pozemkom neprikladali veľkú dôležitosť a jeho strata po presídlení na nich nemala vplyv dostatočný na to, aby ho dnes reflektovali. Potvrzuje to aj ďalší fakt a to ten, že vysídleni sa v novom prostredí nesnažili ani o jeho kompenzáciu. To by navyše mohlo viesť k sociálnemu konfliktu so starou sadlíkmi, ako bolo evidované v iných prípadoch vo svete.¹¹⁰

Záver

Neodišli dobrovoľne – boli nedobrovoľne vysídlení.

Nedobrovoľné vysídlenie je fenoménom známym z nášho prostredia predovšetkým v súvislosti s vysídľovaním etnických skupín. Táto téma na akademickej pôde nepochybne dominuje. Avšak, ľudia na našom území (a ani inde vo svete) neopúšťajú svoje domovy len z politických dôvodov. Niekoľko vidiniek pokroku. Rozvojové projekty vyhnali z domovov už niekoľko miliónov ľudí a napriek tomu sa tejto téme nevenuje ešte dostatočná pozornosť. Aj osud Harvelky a Riečnice bol spečatený rozhodnutím o jednom takomto projekte – o vybudovaní vodárenskej nádrže, ktorá do dnešných dní slúži potrebám regiónu.

Cieľom výskumu, z ktorého táto práca vzišla, bolo zachytiť a popísať vplyvy nedobrovoľného vysídlenia na obyvateľov Harvelky a Riečnice. Výskum ukázal, že tieto vplyvy neboli ani zdáleka zanedbateľné. Aby bolo možné podať konkrétnie poznatky a odpovede, autorka vychádzala z teoretického rámca významného sociálneho vedca Michaela M. Cerneu, vďaka ktorému navrhla niekoľko kategórií, v rámci ktorých sa vplyvy dali bližšie skúmať. Dá sa konštatovať že v každej z kategórií sa dajú identifikovať tak negatívne, ako aj pozitívne vplyvy. Vysídlenie obyvateľov vtedajšej Harvelky a Riečnice po mnohých stránkach skutočne ochudobnilo a to nielen po finančnej stránke. Mnohí z nich sa kvôli tomuto vykorenaniu zo známeho prostredia dodnes nestotožnili s novým socio-kultúrnym prostredím, neprivykl si na krajinu a ani na ľudí, čo ich do značnej mieri stále ovplyvňuje hlavne v psychologickej rovine. Na druhej strane sa týmto ľuďom z miest tak vzdialeným pracovným možnostiam a prístupom k službám a zdravotnej starostlivosti do istej miery uľahčil praktický život. Taktiež, týchto ľudí spoločná skúsenosť vysídlenia a nostalgia za zaniknutými obcami a predchádzajúcim spôsobom života ešte väčšmi spojila aj napriek vzdialenosťiam, ktorú medzi sebou členovia tejto stále pretrvávajúcej komunity majú.

¹¹⁰ CERNEA, Michael M.: *Risks, Safeguards and Reconstruction. A Model for Population Displacement and Resettlement*. Economic and Political Weekly, Vol. 35, No. 41, 2000, s. 3666.

Väčšina z nás žije v podmienkach, ktoré nás nepodnecujú zamýšľať sa nad vlastným vnímaním a hodnotou domova. Ako už bolo povedané, človek prejavuje túžbu po domove hlavne vtedy, keď oň príde. Vtedy nastáva moment, keď začne premýšľať, čo to vlastne domov je, ako domov definovať a ako ho ochraňať. Tak tomu bolo aj u Harvelčanov a Riečničanov, ktorí nevedomky pojem domov definovali prostredníctvom svojich rozprávaní. Na pochopenie ich vzťahu k domovu v Harvelke a Riečnici však niekedy slová ani potrebné neboli. Ich silnú väzbu dokazuje aj množstvo publikácií, pohľadníc a kalendárov o ich rodných obciach, ktoré sa tešia veľkému záujmu. Ďalším dôkazom silnej väzby na domov je fakt, že sa pravidelne na miesta svojich dom(ov)ov vracajú. V stále väčšom množstve sa cielene stretávajú i na stretnutiach rodákov, ktoré sa konajú každý rok, a na ktoré prichádzajú už aj ich potomkovia.

Bibliografia

Pramene

Obecná kronika – Harvelka, Štátny archív v Bytči – pobočka Čadca

Obecná kronika – Riečnica, Štátny archív v Bytči – pobočka Čadca.

Články v periodikách

JONEKOVÁ, Eva: *Stretnutie rodákov v Harvelke*. Novobystrický hlásnik. Časopis obce Nová Bystrica, č. 7, 2010, s. 11–12.

Literatúra

ASIF, Mohammed: *Why Displaced Persons Reject Project Resettlement Colonies*. Economic and Political Weekly, Vol. 35, No. 24, 2000. s. 2005–2008.

ASTHANA, Roli: *Involuntary Resettlement. Survey of International Experience*. Economic and Political Weekly, Vol. 31, No. 24, 1996. s. 1468–1475.

BENNETT, Olivia: *Breaking the Threads. The Real Costs of Forced Resettlement*. Oral History, Vol. 27, No. 1, 1999. s. 38–46.

CERNEA, Michael M.: *Risks, Safeguards and Reconstruction. A Model for Population Displacement and Resettlement*. Economic and Political Weekly, Vol. 35, No. 41, 2000. s. 3659–3678.

CERNEA, Michael M.: *Sociological Practice and Action-Research on Population Resettlement* (Part I.). Journal of Applied Sociology, Vol. 13, No. 2, 1996. s. 79–100.

CERNEA, Michael M.: *Sociological Practice and Action-Research on Population Resettlement* (Part II.). Journal of Applied Sociology, Vol. 14, No. 1, 1997. s. 105–123.

DE WET, Chris: *Economic Development and Population Displacement. Can Everybody Win?* Economic and Political Weekly, Vol. 36, No. 50, 2001. s. 4637–4646.

- DOBROVODSKÝ, Augustín: *Vzťah obyvateľov k obci Riečnica a motivácia pri výbere ich nového bydliska*. In: Národopisné informácie Riečnica – Harvelka (Výskum zátopovej oblasti na Kysuciach). Bratislava – Čadca 1981. s. 181–195.
- GERÁT, Rudolf: *Kysucké premeny*. Čadca 1987.
- GERÁT, Rudolf: *Pamätnica zaniknutých obcí Riečnica a Harvelka*. Čadca 1999.
- HOGENOVÁ, Anna: *Krajina ako naše prodloužené tělo*. In: LEDEREROVÁ KOLAJOVÁ, Kristýna (ed.): Vnímání krajiny. Sborník z konference Krajina jako duchovní dědictví. Praha 2012.
- HULEWAT, Phyllis: *Resettlement. A Cultural and Psychological Crisis*. Social Work, Vol. 41, No. 2, 1996. s. 129–135.
- JONEKOVÁ, Eva – JUDÁK, Viliam – LALINSKÝ, Milan: *Nová Bystrica. Rozlohou najväčšia obec na Kysuciach*. Čadca 2010.
- JUDÁK, Viliam: *Návraty k rodnej hrude. Stručné dejiny Riečnice a Harvelky*. Nitra 1995.
- JUDÁK, Viliam: *Spod Beskyda veselo i vážne. Životné príbehy ľudí z Riečnice a Harvelky*. Čadca 2004.
- JUDÁK, Viliam: *V dome našej matky. 100 rokov kostola v Riečnici*. Čadca 2005.
- JUDÁK, Viliam: *Z riečnických a harvelských dvorov*. Čadca 2006.
- JUŘINA, Petr: *Krajina archeologická*. In: LEDEREROVÁ KOLAJOVÁ, Kristýna (ed.): Vnímání krajiny. Sborník z konference Krajina jako duchovní dědictví. Praha 2012. s. 19–24.
- KORDIOVSKÝ, Emil: *Zatopené vesnice Bítov, Kníničky a Mušov v důsledku budování vodních nádrží*. In: BEDNARÍK, Petr – NOSKOVÁ, Helena – MARŠÁLEK, Zdenko (eds.): *Nucené migrace v českých zemích ve 20. století*. Praha 2018. s. 297–309.
- KRATOCHVÍLOVÁ, Petra: *Ve stínu Vírské nádrže. Zánik obcí Chudobín a Korouhvice*. Praha 2014. Magisterská práce (Mgr.). UNIVERZITA KARLOVA. Fakulta humanitních studií.
- MILLIGAN, Melinda M.: *Displacement and Identity Discontinuity. The Role of Nostalgia in Establishing New Identity Categories*. Symbolic Interaction, Vol. 2, No. 3, 2003. s. 381–403.
- OLBERTOVÁ, Veronika: *Potopená kultúra*. Nitra 2012.

PELCOVÁ, Naděžda: *Dům, domov, bydlení*. In: KRUŽÍK, Josef – NOVOTNÝ, Karel (ed.): Emmanuel Lévinas – Filosofie a výchova. Ke stému výročí narození Emmanuela Lévinase. Praha 2006.

Retrospektivní lexikon obcí Československé socialistické republiky 1850–1970. Díl I, Svazek I, Praha 1978.

SALNER, Peter: *Riečnická rodina*. In: Národopisné informácie Riečnica – Harvelka (Výskum zátopovej oblasti na Kysuciach). Bratislava – Čadca 1981. s. 88–103.

SHAMI, Seteney: *The Social Implications of Population Displacement and Resettlement. An Overview with a Focus on the Arab Middle East*. The International Migration Review, Vol. 27, No. 1, 1993. s. 4–33.

SMITH-OLIVER, A.: *Defying Displacement. Grassroots Resistance and the Critique of Development*. Austin 2010.

SOKOL, Jan: *Člověk a náboženství*. Praha 2004.

STOJANOV, Robert – KELMAN, Ilan – TAN, Yan – DUŽÍ, Barbora: *Nucené přesídlení obyvatel v Česku (Československu) a Číně. Komparativní analýza důsledků výstavby přehradních nádrží*. In: BEDNAŘÍK, Petr – NOSKOVÁ, Helena – MARŠÁLEK, Zdenko (eds.): Nucené migrace v českých zemích ve 20. století. Praha 2018. s. 310–325.

STŘIHAVKOVÁ, Monika: *Zaniklá obec Přísečnice ve vzpomínkách jejích obyvatel*. Praha 2014. Magisterská práce (Mgr.). UNIVERZITA KARLOVA. Fakulta humanitních studií.

SZALÓ, Csaba: *Domov a jiná místa/ne-místa formování kulturních identit*. Sociální studia, 1, 2006, s. 145–160. [Online] Dostupné z URL: <<http://socstudia.fss.muni.cz/dokumenty/080227135221.pdf>> [Cit. 2014-03-16].

ŠÍPEK, Jiří: *Úvod do geopsychologie. Svět a putování po něm v kontextu současné doby*. Praha 2001.

ŠKOVIEROVÁ, Zita: *Intralokálne vzťahy v obci Riečnica*. In: Národopisné informácie Riečnica – Harvelka (Výskum zátopovej oblasti na Kysuciach). Bratislava – Čadca 1981. s. 123–145.

THE WORLD BANK: *Involuntary resettlement sourcebook. Planning and Implementation in Development Projects*. Washington DC 2004.

VÁCLAVÍKOVÁ, Hana: *Pokrokem k zániku - obce zaniklé v dôsledku stavby prehradných nádrží na území Moravy*. Olomouc 2012. bakalářská práce (Bc.). UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI. Přírodovědecká fakulta.

Internetové zdroje

Oficiálna stránka obce Riečnica. Dostupné z URL: <<http://riechnica.com>> [2016-03-16].

Iné

Ludia spod zelenej lípy [dokumentárny film]. Réžia Ján Genserek. Československá televízia, Bratislava 1985.

Rozhovory s narátormi

Rozhovor s A.Š. (1960) uskutočnený dňa 15. februára 2014 v Košťanoch nad Turcom. Prepis rozhovoru uložený v súkromnom archíve autorky.

Rozhovor s A.K. (1935) uskutočnený dňa 15. februára 2014 v Bystricke pri Martine. Prepis rozhovoru uložený v súkromnom archíve autorky.

Rozhovor s A.K. (1959) uskutočnený dňa 15. februára 2014 v Bystricke pri Martine. Prepis rozhovoru uložený v súkromnom archíve autorky.

Rozhovor s E.J. (1960) uskutočnený dňa 12. februára 2014 v Novej Bystrici. Prepis rozhovoru uložený v súkromnom archíve autorky.

Rozhovor s H.G. (1964) uskutočnený dňa 10. februára 2014 v Oravskej Lesnej. Prepis rozhovoru uložený v súkromnom archíve autorky.

Rozhovor s J.B. (1934–2020) uskutočnený dňa 15. februára 2014 v Košťanoch nad Turcom. Prepis rozhovoru uložený v súkromnom archíve autorky.

Rozhovor s J.B. (1967) uskutočnený dňa 15. februára 2014 v Košťanoch nad Turcom. Prepis rozhovoru uložený v súkromnom archíve autorky.

Rozhovor s J.P. (1956) uskutočnený dňa 11. februára 2014 v Oravskej Lesnej. Prepis rozhovoru uložený v súkromnom archíve autorky.

Rozhovor s J.R. (1955–2014) uskutočnený dňa 16. februára 2014 v Oravskej Lesnej. Prepis rozhovoru uložený v súkromnom archíve autorky.

Rozhovor s M.H. (1958) uskutočnený dňa 23. januára 2016 v Bystričke pri Martine. Prepis rozhovoru uložený v súkromnom archíve autorky.

Rozhovor s M.M. (1951) uskutočnený dňa 8. februára 2014 v Oravskej Lesnej. Prepis rozhovoru uložený v súkromnom archíve autorky.

Rozhovor s M.M. (1951) uskutočnený dňa 17. januára 2016 v Oravskej Lesnej. Prepis rozhovoru uložený v súkromnom archíve autorky.

Rozhovor s M.R. (1924) uskutočnený dňa 8. februára 2014 v Oravskej Lesnej. Prepis rozhovoru uložený v súkromnom archíve autorky.

Rozhovor s M.R. (1930–2015) uskutočnený dňa 10. februára 2014 v Kysuckom Novom Meste. Prepis rozhovoru uložený v súkromnom archíve autorky

Rozhovor s M.R. (1977) uskutočnený dňa 18. januára 2016 v Novej Bystrici. Prepis rozhovoru uložený v súkromnom archíve autorky.

Rozhovor s M.R. (1949) uskutočnený dňa 7. februára 2014 v Novej Bystrici. Prepis rozhovoru uložený v súkromnom archíve autorky.

Rozhovor s M.Š. (1958) uskutočnený dňa 15. februára 2014 v Košťanoch nad Turcom. Prepis rozhovoru uložený v súkromnom archíve autorky.

Rozhovor s V.K. (1963) uskutočnený dňa 15. februára 2014 v Bystričke pri Martine. Prepis rozhovoru uložený v súkromnom archíve autorky.

Tento výstup vznikl v rámci projektu Specifického vysokoškolského výzkumu 260 607.

O autorke

Mgr. Katarína Mlichová (*1990) vyštudovala na Univerzite Palackého v Olomouci odbory História, Kultúrna antropológia a Judaistika: Dejiny a kultúru Židov. Od roku 2016 je doktorandkou odboru Obecná antropológia na Fakulte humanitných štúdií Univerzity Karlovej. V súčasnosti sa venuje problematike vysídlenia a orálnej histórii.

Email: kata.mlich@gmail.com

Obr. 1: Sťahovanie u Zázvora v Riečnici (jeseň 1989).

Zdroj: Ladislav Cingel, súkromný archív.

Obr. 2: U Rybov. Opustený dom Jozefa Buchu v Riečnici (1985).

Zdroj: Anna Špidusová (rod. Buchová), súkromný archív.

Obr. 3: Stará hruška v záhrade Ignáca Buchu v Riečnici.
Zdroj: Anna Špidusová (rod. Buchová), súkromný archív.

Obr. 4: Základy harvelského domu ako jediná pamiatka bývalej stavby (11/2013).
Zdroj: Katarína Mlichová, súkromný archív.

Obr. 5: Stretnutie rodákov v Harvelke (2014).

Zdroj: Katarína Mlichová, súkromný archív.

Obr. 6: Rodina Buchová a Judáková na stretnutí pri pamätnej tabuli v Riečnici.
Zdroj: Angela Slivková (rod. Judáková), súkromný archív.

Obr. 7: Pamätný kríž u Buchy v Riečnici.
Zdroj: Katarína Mlichová, súkromný archív.

Obr. 8: Pamätný kríž u Romana v Harvelke (11/2013). Zdroj: Angela Slivková (rod. Judáková), súkromný archív.

Obr. 9: Pamätné obrazy v dome narátora, v jeho súčasnom bydlisku v Koščanoch pri Martine (02/2013).
Zdroj: Katarína Mlichová, súkromný archív.

Obr. 10: Pamätná fotografia v byte narátorky v Kysuckom Novom Meste. Na fotografii stará jabloň v záhrade jej rodného domu v Harvelke (02/2014).
Zdroj: Katarína Mlichová, súkromný archív.

Obr. 11: Narátorka v jej byte v Kyšskom Novom Meste. V pozadí pamätný obraz jej rodného domu v Harvelke (02/2014).

Zdroj: Katarína Mlichová, súkromný archív.

Obr. 12: Narátor z Harvelky. V pozadí pamätné fotografie z Harvelky (02/2014).

Zdroj: Katarína Mlichová, súkromný archív.

“It was an occupation, right?” Suggesting one of many answers/ “Byla to okupace, není-liž pravda?” Předložení jedné z hypotéz

Igor Zavorotchenko

Abstract

Based on material gathered by Czech historians and personal testimonies given by eyewitnesses during oral history interviews recorded by the author himself, this article focuses on the significantly different interpretations of the Soviet military presence in Czechoslovakia after August 1968, as they appear in Czech or (post) Soviet sources. Defining this event either as an “occupation”, or avoiding, and even refusing to use this term, remains a fundamental dividing line. The author attempts to understand the interpretation of these events as evidence of the differences in the wider meaning Czechs and Russians give to their own recent history.

Abstrakt

Na základě materiálů českých historiků a očitých svědků, včetně orálně-historických rozhovorů, natočených autorem, zvažuje autor významné zřetelné odlišné hodnocení pobytu sovětské armády v Československu po srpnu 1968, které se objevilo v pamětech Čechů a Rusů. Hlavní rozdíl spočívá v konfrontaci pojmu “okupace” vs. “ne-okupace”. Autor se pokouší interpretovat tento jev vlivem rozdílů v kolektivní historické paměti respondentů.

Key words: August 1968; Czechoslovakia; history of everyday life; historical memory; occupation; oral history.

Klíčová slova: Srpen 1968; Československo; každodenní historie; historická paměť; okupace; orální historie.

Introduction

Under the communist regime the Past was constantly rewritten in order to satisfy ideological orthodoxy, and History in particular was a tool for state propaganda.¹ This paradoxically led society to believe it could correctly interpret significant historical events by systematically opposing truth to official discourse: what was described as “black” in communist propaganda could only be in reality “white”. However, this led us to consider the wider problem of interpretation above all in terms of state ideology and believed it would disappear when the regime itself would fall. That however was not the case. Different perspectives often give way to opinions which contradict one another, independently from state-sponsored ideology, and this is particularly relevant for places of memory, memorials, historical figures, or events. Defining the 1968 invasion of Czechoslovakia from either a Czech or Russian/(post) Soviet point of view is a particularly relevant example. My oral history research in 2017-2019 showed the tendency for Russian/(post) Soviet narrators to avoid defining these events in terms of “occupation”, clearly in opposition to the dominant point of view generally expressed by Czech narrators.²

The word invasion (“invaze” in Czech, “вторжение, ввод войск” in Russian), or rather the expression “invasion of the armies of the Warsaw Pact”³,

¹ Though it may seem obvious to us today, this issue has been covered for instance in: BRANDEN-BERGER, David. *Propaganda state in crisis: Soviet ideology, indoctrination, and terror under Stalin, 1927-1941*. New Haven, London: Yale University Press, 2012. ISBN 9780300155372. PA-PACOSTEA, Serban. Captive Clio: Romanian Historiography under Communist Rule. *European History Quarterly*, vol. 26, no. 2, April 1996, pp. 181-208. SHERLOCK, Thomas. *Historical narratives in the Soviet Union and post-Soviet Russia: destroying the settled past, creating an uncertain future*. New York: Palgrave Macmillan, 2007. ISBN 9781349535163. SHLAPENTOKH, Vladimir. *A normal totalitarian society: how the Soviet Union functioned and how it collapsed*. London, New York: Routledge, 2015. ISBN 9781563244728. YILMAZ, Harun. History writing as agitation and propaganda: the Kazakh history book of 1943. *Central Asian Survey*, vol. 31 no. 4, December 2012, pp. 409-423. YURCHAK, Alexei. *Everything was forever, until it was no more: The last Soviet generation*. Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2005. ISBN 0691121168. We will also look in this article at the role played in communist propaganda by the Soviet “documentary”.

² ZAVOROTCHENKO, Igor. *Czech Society and the Soviet Army 1968-1991. Some issues seen from a Soviet perspective*. Praha, 2019. Diplomová práce. Univerzita Karlova, Fakulta humanitních studií, Pracoviště Orální historie – soudobých dějin. Available online: <<http://hdl.handle.net/20.500.11956/109990>> [Cit. 2020-05-07]

³ For example, in this selection of publications from different countries and periods of time: BISCHOF, Günter; KARNER, Stefan; RUGGENTHALER, Peter (ed.). *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968*. Lanham, Plymouth: Lexington Books (Rowman & Littlefield), 2010. ISBN 9780739143049. CZERWIŃSKI, Edward Joseph; PIEKALKIEWICZ, Jarosław. *The Soviet invasion of Czechoslovakia: its effects on Eastern Europe*. Praeger Publishers, 1972. ISBN 9780275282707. KRAMER, Mark. New sources on the 1968 Soviet invasion of Czechoslovakia. *Cold War International History Project Bulletin*, 1992, vol. 2 no. 1, 1992, pp.

is often used in publications dealing with the events of August of 1968. In both Czech and foreign academic literature, emphasis is generally put on the collective nature of the so-called *Danube operation* rather than on the leading role of the Soviet Union itself. Moreover, the term “occupation” tends to be avoided, but on the other hand is commonly used in everyday life in Czech society as a whole – and usually phrased as “the Soviet occupation”. As Dr. Marie Černá from the Institute of Contemporary History of the Czech Academy of Sciences wrote, “... *the August invasion carries a strong emotional charge, and this ranks it with other national tragedies, such as the German annexation of the Sudetenland in 1938, and the subsequent German occupation of the Czech Lands in 1939. The term ‘occupation’ seems to be the most appropriate also for what transpired in August 1968, with the difference that in this case the foreign power was the Soviet Union.*”⁴ She goes on explaining that “*the political meaning of ‘occupation’ is clear, generally understood, and undeniable. Today, the word is commonly used in relation to the two decades the Soviet Army was present in Czechoslovakia following the invasion.*”⁵

However, years after the fall of the Soviet Union, the use of terms such as “occupation”, or “occupier(s)”, is to this day met with unequivocal objection by former Soviet military personnel, when discussing these events and the subsequent period of Soviet military presence on Czechoslovak territory. Not one of them considers himself in any way an occupier. What could possibly explain this position and what wider meaning does it eventually have for us?

1.

During socialism everything was evidently easier. A particularly relevant example of the official rhetoric on this issue is a documentary produced by the Soviet state film studio⁶. It emphasizes the fact that it was precisely the Soviet

---

4-13. KRAMER, Mark. The Kremlin, the Prague Spring, and the Brezhnev Doctrine. In: TIS-MANEANU, Vladimir (ed.). *Promises of 1968: crisis, illusion and utopia*, Budapest: Central European University Press, 2011. ISBN 9786155053047. OROBATOR, Stanley E. The Nigerian Civil War and the Invasion of Czechoslovakia. *African Affairs*, vol. 82, no. 327, April 1983. STANCHEV, Krassen. Prague summer: 1968 invasion of Czechoslovakia in a historical detail. *Public Policy*, vol. 10, no. 2, March 2019, pp. 109–113. STOLARIK, M. Mark (ed.). *The Prague Spring and the Warsaw Pact invasion of Czechoslovakia, 1968: forty years later*. Mundelein: Bolchazy-Carducci Publishers, 2010. ISBN 9780865167513.

⁴ ČERNÁ, Marie. Occupation, Friendly Assistance, Devastation. The Soviet Army, 1968–1991, in the Memory of the Czech People. *Czech Journal Of Contemporary History*, vol. IV, no. 4, 2016, pp. 80–101, see p. 80.

⁵ ČERNÁ, Marie. Occupation, Friendly Assistance, Devastation, p. 80–81.

⁶ Friendship forever. *Newsreel “Soviet Army”*, no. 55, 1982 (originally in Russian: Дружба на

army that liberated Czechoslovakia from *German* occupation. The Soviet and Czechoslovak military are referred to as “brothers in class”, “brothers in arms”, the children or grandchildren “of those who liberated Czechoslovakia”. There is here an obvious attempt to assimilate the events of 1968 to those of 1945 in the mind of the viewer. As a result, it should be obvious for him that those who liberated the country during the Second world war in no way could have been *occupiers* themselves 20 years later. Any suggestion of the latter would be absurd.

The documentary shows changing units between the Soviet Army and the Czechoslovak People’s Army, mutual training in combat, a common tour of the Škoda plant or the Lenin Museum in Prague. Soviet and Czechoslovak soldiers and officers are preparing to fight together against a foreign enemy (i.e. the armies of NATO). The idea is clear and simple: not only are we not enemies, but most of all we must not forget we have a common enemy as well. With such a discourse it was probably difficult for viewers to challenge the idea that Soviet and Czechoslovak soldiers were truly brothers in arms. How could the armies of an aggressor and a country victim of this alleged aggression possibly be brothers? Though not asked explicitly in the documentary, this question calls for a single, obvious answer. One should evidently not take seriously the various arguments expressed at the time by official propaganda, as they were never intended anyway to help the viewers understand the situation or encourage them to make any kind of independent conclusions on the subject.

Even so, after 1989 this type of rhetoric should have logically disappeared. Witnesses with a (post) Soviet perspective nevertheless still absolutely refuse to use the term “occupation”.

One possible interpretation for this is that every individual understands in all good faith occupation as a subjectively defined phenomenon. Collective memory, as well as the parallels and analogies made with one’s own national history, have a deep, determining influence on the meaning of this notion. Different groups will define “occupation” according to what they have themselves experienced collectively, even when it concerns events which occurred elsewhere, but especially if the wider group they belong to was itself involved, only this time allegedly as an “occupier”. In other words, what particular history and collective memory determines what the term “occupation” means for the Czech population on the one hand, and for the people of the former Soviet Union on the other?

вечные времена. Киножурнал “Советская армия” №55, 1982.) Available on-line: <<https://www.net-film.ru/film-13975/>> [Cit. 2020-05-07]

One of my Czech interviewees clearly expressed⁷ what could undoubtedly be considered the dominant Czech perspective: “...*I do not make any difference between the German occupation and the 1968 invasion. For me they are the same.*” Or as another narrator said⁸ about the so-called *normalisation* period: “*It was against the Communists again, like it was during the war, against Hitler...*” Thus, from a Czech perspective, the period of the German Protectorate is used as a commonly recognised referent to better define the normalisation period, with a clear and recurrent analogy repeatedly made between the beginning of the German occupation in 1938-1939 and the Soviet occupation in 1968.⁹ A diametrically opposed perspective was given by one of my Russian interviewees¹⁰: “... *It was necessary to show to the Czech public that the presence of the Soviet troops was not occupational in nature. And even despite the fact that over time I changed my views, and I now believe that our troops coming here was a mistake, I have no reason to believe that the Soviet army behaved here as an occupational one. This claim ‘does not fit in any gate’, it simply ‘does not fit into any gate’.*”¹¹

When a Czech is called upon to think about what occupation means, (s)he generally refers to a commonly-defined historical example, in fact a model, and in many ways a national trauma, i.e. the period of the so-called Protectorate of Bohemia and Moravia. The border areas with Austria and Germany were annexed by Hitler and incorporated into the Third Reich; a puppet “independent” Slovak state was created on Slovak territory, and the remaining part of the historical lands of Bohemia and Moravia turned into a pseudo-state under German control, subordinated to a so-called “Protector of the Reich” (*Reichsprotector*). That is, into a kind of colony governed from Berlin. This historical event became with time a specific nation-building Czech experience, well imprinted in collective memory. Any situation which eventually reminds of this traumatic collective experience, and the occupation “pattern” it symbolizes, will thus also be considered an occupation.

---

⁷ Interview I. Zavorotchenko with RB recorded 04. 02. 2018 in Prague. The audio record is part of the personal archives of I. Zavorotchenko.

⁸ Interview I. Zavorotchenko with IM recorded 16. 02. 2018 in Prague. The audio record is part of the personal archives of I. Zavorotchenko.

⁹ PECKA, Jindřich. *Spontánní projevy Pražského jara 1968-1969*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR v nakl. Doplněk, 1993. ISBN 9788085270198.

¹⁰ Interview I. Zavorotchenko with AF recorded 20. 09. 2017 in Prague. The audio record is part of the personal archives of I. Zavorotchenko.

¹¹ Russian phrase meaning “it’s absolute nonsense”.

But for anyone identifying even remotely with the shared past of the Soviet Union, this model, or pattern, will be the years of occupation of Soviet territory by German troops during the Second world war. In this sense, it is fair to say that Russians in particular cannot honestly see the slightest analogy between the behavior of the Soviet troops in 1968-1989 in Czechoslovakia on the one hand, and of the German occupiers in 1941-1944 on their own soil on the other. Former Soviet citizens today all remain deeply aware that during the Nazi occupation, people weren't concerned about losing their independence or state sovereignty so much as they feared losing their life. They were subjected on a daily basis to a climate of arbitrary terror, fueled by the deliberate, cruel violence and programmatic barbarity of the occupant. This terror was not aimed simply at partisan fighters or other types of dissidents, but everybody and anybody. From a Soviet perspective, the situation in Czechoslovakia in the 1970 s and 1980 s cannot possibly stand this comparison they themselves implicitly, but honestly make with the war-time occupation by Germany on their own soil. The very idea of putting them, even indirectly (i.e. through their country's armed forces), on a par with the horror of Nazism, which their own (grand)parents were direct witnesses as well as victims of, admittedly causes quite an understandable indignation. Using the term "occupation" implies the possibility of such a comparison and is thus categorically rejected.

2.

Evidently, today few Czechs and Russians could refer to events which occurred in the 1930 s or 1940 s based on their own individual experience and recollections. We should instead focus on the concept of "collective memory". This concept is largely attributed to Émile Durkheim (1858–1917), who wrote extensively in *The Elementary Forms of the Religious Life* (1912) about commemorative rituals, as well as to his student, Maurice Halbwachs (1877–1945), who published a landmark study on *The Social Frameworks of Memory* in 1925. Halbwachs accepted Durkheim's sociological critique of philosophy. Focusing on collective memory, according to both Durkheim and Halbwachs, was not a matter of reflecting on the properties of the subjective mind; rather, memory is a matter of how individual minds work together in society, how their actions are structured by social arrangements: "*It is in society that people normally acquire their memories. It is also in society that they recall, recognize, and situate their memories*"¹². Halbwachs thus argued that it is impossible for individuals to deal with the past in any coherent and persistent fashion outside of the wider context

---

¹² HALBWACHS, Maurice. *On Collective Memory*. Trans. and ed. Lewis A. Coser. Chicago: University of Chicago Press, 1992. ISBN 022611594, p. 38.

of their group. A sense of belonging to a group provides the material for memory, and orients the individual into recalling particular events, as well as forgetting others. In this sense groups “produce” in the individual mind a memory of events that these same individuals never experienced directly.

A “collective psychology” approach to cultural history was subsequently developed in the field of the history of mentalities, where images of the past were considered as part of “*the whole complex of ideas, aspirations, and feelings which links together the members of a social group.*”¹³ As Jan Assmann wrote in his book *Moses the Egyptian: The Memory of Egypt in Western Monotheism*, “*history proper... is concerned not with the past as such, but only with the past as it is remembered.*”¹⁴

It is quite reasonable to assume that any individual assessment of the past is somehow influenced by collective memory. As (s)he belongs to a certain social group with its own specific collective memory, an individual’s personal opinion about historical events and long-term developments are determined by specific features of this group’s collective memory. This kind of methodological approach allows us to better interpret individual ideas and reactions regarding the events of 1968 by those who share the (post) Soviet perspective.

The influence of collective memory does not merely concern the past, but also directly affects the perception by members of a social group of the present they share. It determines furthermore to some extent their ideas about the future. Contemporary French historian François Hartog argues¹⁵ that memory has become a new paradigm of social sciences, and that we are living in a mode of historicity dominated by the effects of memory. His heuristic tool “regimes of historicity” is designed to study the relation to time, and the way in which human communities articulate the present, past, and future. According to Hartog, memory has today become a pillar for identity-building in any given social group, or individual composing it. In his view, the events of the late 20th century, in particular the fall of the Communist regimes and the terrorist attacks of September 11, 2001, put a definitive end to a period of great expectations for the future, and deeply challenged the acceptance of the present *status quo* as the main time

¹³ GOLDMANN, Lucien. *The Hidden God: Study of Tragic Vision in the Pensées of Pascal and the Tragedies of Racine*. Trans. Philip Thody. London: Routledge and Kegan Paul, and New York: Routledge, 1964. ISBN 9780415822367, p. 17.

¹⁴ ASSMANN, Jan. *Moses the Egyptian: The Memory of Egypt in Western Monotheism*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1998. ISBN 9780674587397, p. 9.

¹⁵ HARTOG, François. *Régimes d’historicité. Présentisme et expériences du temps*. Paris: Le Seuil, 2003. ISBN 9782020593281.

horizon. Under these circumstances, the importance of memory, which protects and preserves “our world”, is increasingly important and thus contributes to the construction of the identity of the group or individual.¹⁶

Another important topic, discussed by Jeffrey C. Alexander¹⁷ or Bernhard Giesen¹⁸ for example, is the phenomenon of cultural trauma. The purpose of History, according to these authors, is today much less about simply narrating great heroic deeds of the past, their heroes, and famous battles. On the contrary, collective memory today is concerned rather by the suffering of hundreds of thousands, or millions of human victims, which for contemporaries becomes a source of persistent trauma and at the same time a *memento* for the future. The question of contradictory interpretations on the meaning of history is also dealt with by the American sociologist Jeffrey K. Olick¹⁹, particularly in regard to the tragic events of the 20th century.²⁰

This methodological approach helps us to have at the very least a general idea about the reasons triggering the emergence of certain specific features in the collective memory of the social (ethnic, cultural) group we are studying. There are sufficient reasons to believe that the Second World War, more than any other clearly distinguishable “event”, was a source of deep trauma for the population of the former Soviet Union during the remaining part of the so-called “short” 20th century (i.e. till the downfall of the Soviet Union). The imprint of these events on this group’s collective memory need to be properly sought in order for us to understand the subsequent forms of its manifestation.

We can in fact formulate the following, and admittedly consistent pattern. Specific historical traumas affecting a particular socio-cultural group lead to the establishment of evaluation standards and models in its historical collective memory, which are different from those developed by other groups. In turn, collective memories, each with his own set of evaluation standards, produce differences

¹⁶ MASLOWSKI, Nicolas ŠUBRT, Jiří a kol. *Kolektivní Paměť. K Teoretickým Otázkám*. Prague: Karolinum Press, 2015. ISBN 9788024626895, p. 31.

¹⁷ ALEXANDER, Jeffrey C. Towards a Theory of Cultural Trauma. In: ALEXANDER, J. C., EYERMAN, R. – GIESEN, B. – SMELSER, N. – SZTOMPKA, P. *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press, 2004. ISBN 9780520235953.

¹⁸ GIESEN, Bernhard. *Triumph and Trauma*. Boulder: Paradigm Publishers, 2004. ISBN 9781594510380.

¹⁹ OLICK, Jeffrey C. “Collective memory”: A memoir and prospect. *Memory Studies*, vol. 1, no. 1, January 2008, pp. 23-29. OLICK, Jeffrey C. *Politics of Regret: On Collective Memory and Historical Responsibility*. New York: Routledge, 2013. ISBN 9781135909819.

²⁰ MASLOWSKI, Nicolas, ŠUBRT, Jiří a kol. *Kolektivní paměť. K teoretickým otázkám*, p. 33.

in the perception and evaluation in the way distinct socio-cultural groups may have of the same, and sometimes eventually shared historical event or long-term change. We need indeed to understand collective memory as a set of beliefs, feelings, moral judgments, and knowledge of the past, which are deeply rooted in society²¹ and affect it not only at a rational level, but also emotional and affective. It would perhaps be appropriate here to at least simply mention the model developed by the historian Miroslav Hroch²², which focuses from a methodological point of view on clarifying the source of the patterns and historical parallels under consideration: i.e. collective memory or historical consciousness, according to his terminology. Unfortunately, we cannot go further in this particular type of analysis here in this article.

For many Czechs, undoubtedly, everything that happened in 1968 corresponded perfectly at the time to what had already been collectively defined as a foreign occupation. In fact, it's quite probable that even the most active zealots of the Husák regime often did not honestly believe the propaganda they were supposed to relay. As Czechs themselves, they couldn't deny that the term "occupation" used by their fellow countrymen made some sense from a national Czech perspective – even if they obviously couldn't afford to admit it publicly. But the (post) Soviet observer, or historical narrator, even as ideological censorship disappeared with the fall of the Soviet Union, to this day has to contend with another type of collective pressure. This collective pressure is quite different from any attempt to defend for example the "honor" of one's country with a (self) deceitful double-language. It runs much deeper in society than any state-sponsored ideology. It is precisely collective *memory*, and the scars of one's own collective past, so to speak. It makes any admittance that the 1968 events in Czechoslovakia correspond in any way to an "occupation" at the very least much more difficult, even intolerable.

---

²¹ SCHWARTZ, Barry. *Abraham Lincoln in the Post-Heroic Era*. Chicago, London: The University of Chicago Press, 2008. ISBN 9780226741888, p. 11.

²² HROCH, Miroslav. Paměť a historické vědomí očima historika. In: MASLOWSKI, Nicolas ŠUBRT, Jiří a kol. *Kolektivní paměť. K teoretickým otázkám*, pp. 46–65. ŠUBRT, Jiří – PFEIFEROVÁ, Štěpánka. Kolektivní paměť jako předmět historicko-sociologického bádání. In ŠUBRT, Jiří (ed.). *Historické vědomí jako předmět badatelského zájmu: Teorie a výzkum*. Kolín: Nezávislé centrum pro studium politiky, 2010, ISBN 9788086879253, s. 9–30. HROCH, Miroslav. Historické vědomí a potíže s jeho výzkumem dříve i nyní. In: ŠUBRT, Jiří (ed.). *Historické vědomí jako předmět badatelského zájmu: Teorie a výzkum*. Kolín: Nezávislé centrum pro studium politiky, 2010, ISBN 9788086879253, s. 31–46. HROCH, Miroslav (ed.). *Literární a publicistické zdroje historického vědomí v 19. a 20. století*. Praha: Karolinum, 1988. OLŠÁKOVA, Doubravka. K diskusi o paměti v českém kontextu "druhého života". *Dějiny – teorie – kritika*, no. 2, 2004, pp. 269–280.

3.

We are dealing here with the issue of collective cultural identity at a national level, but where the national, transcending social categories and specific ethnic communities, is nevertheless defined from an ethno-symbolic perspective, and in the spirit of Anthony Smith. Smith defines a nation as a named and self-defining human community, whose members cultivate shared memory, symbols, myths, traditions and values, while maintaining links to the historical territory, or homeland, they inhabit, creating and disseminating a specific common culture, and maintaining shared customs and standardized laws. Nations consist of shared memory, values, myths, symbols, and traditions, not to mention actions performed by designated cultural, political, or other “representatives” of the nation, in accordance with these values. Moreover, reproducing these diverse cultural elements over a long period of time creates social relations. It structures a certain type of cultural heritage and framework for socializing the new generations.²³

These considerations are crucial to us, at a methodological level. It allows us to assume as a principle that in two given groups that significantly differ in linguistic, cultural, religious, ethnic terms, we can objectively observe differences in a number of social phenomena: in particular, differences in collective memory. On the other hand, this also allows us to recognize the pertinence of a certain generalization regarding the existence of a certain common Russian, Soviet, or post-Soviet perspective. This issue *per se* seems rather complicated and deserves a deeper study, which goes beyond the scope of this article.

For the same reason, the author of this article intentionally refrained from clarifying the definition one could make on the self-identification of this particular group and chose rather to use the wider term of “Russian/(post) Soviet”. This affects neither the topic considered nor the conclusions of this study, and I believe it remains at the very least acceptable.

As we discuss the perception and understanding of key historical events by Russians and Czechs, and more particularly consider the difference between these views, we might also see an obvious connection with the concept of symbolic centres of national history, referring to the ideas laid out by professor Miloš Havelka²⁴ from Charles University in Prague, and the ensuing debate discussing

²³ SMITH, Anthony D. *Ethno-symbolism and Nationalism. A cultural approach*. London, New York: Routledge, 2009. ISBN 978041549754, p. 29-30.

²⁴ HAVELKA, Miloš. *Dějiny a smysl: obsah, akcenty a posuny "české otázky" 1895-1989*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001. ISBN 9788071064244, p. 7-18.

these ideas, in the works of professor Jan Horský from the Faculty of Humanities at Charles University for example, amongst others.²⁵

Horský indeed pointed out that: “*Miloš Havelka offers the concept of ‘symbolic centre’ (...) In connection with this term, he speaks of ‘several relatively stable, historically argued images of Czech identity, several ever-recurring groups of ideas, or perhaps simplifying perspectives for interpreting the political and cultural history of the nation’... These symbolic centres allow ‘in a special way to structure an understanding of the past and present events’... They have a ‘meta-historical’ character, and ‘therefore, are traceable and explainable, and can be applied as a trans-disciplinary tool to other disciplines, such as the history of ideas, or the sociology of knowledge, rather than purely historiographical in nature’... They act in different situations of varying intensity and can be differently accentuated... These are, for example, the highly relevant imagery of emblematic defeats and victories during the Hussite wars, or the battle of the White Mountain, and their incorporation as such into a certain conception of Czech history.”*²⁶

I believe this conception of symbolic centres in national history to be perfectly applicable, not only for Czech, but for any national history, as a pertinent tool for analysis and interpretation. In our case we could see both the Protectorate and the Soviet military presence, or “occupation”, as significant symbolic centres in Czech national history²⁷, while at the same time understanding that the symbolic centres in Soviet national history are substantially distinct from their Czech counterpart. My hypothesis is precisely that the Second World War (or “Great Patriotic War” in the Soviet and post-Soviet historiographical tradition) is by far the most important and powerful symbolic centre in post-Soviet historical consciousness. It became a founding myth as well as an essential, unifying historical narrative, even in post-Soviet society, however deep and disruptive were the reforms of the 1980 s, or the radical changes of the early 1990 s. As opposed to this, the Prague Spring, and its brutal interruption by foreign invasion in 1968 do not belong in any way to these Russian and post-Soviet national history symbolic centres.

²⁵ HOLUBEC, Stanislav. *Ještě nejsme za vodou: obrazy druhých a historická paměť v období po-stkomunistické transformace*. Praha: Scriptorium, 2015. ISBN 9788088013075.

²⁶ HORSKÝ, Jan. „Smysl dějin“ – „národ“ – a priori. Možná past diskurzivních a myšlenkových stereotypů? Několik úvah o poznámek u příležitosti vydání druhého dílu Havelkovy edice „Smysl českých dějin“. *DĚJINY – TEORIE – KRITIKA*, no. 1, 2007, pp. 75–94.

²⁷ ŠUBRT, Jiří, VINOPAL, Jiří a kolektiv. *Historické vědomí obyvatel České republiky perspektivou sociologického výzkumu*. Praha: Karolinum Press, 2013. ISBN 9788024627250, pp. 63–64, 102, 103, 104, 137, 167, 169.

That's why this dilemma between opposite, mutually exclusive assessments of a recent and objectively shared historical past arise. And as I believe to have correctly understood the roots of this dilemma, these contradictions cannot be eliminated in the foreseeable future. It might be possible for the situation to change, but it would require at least an evolution over several generations and the natural shift of these events under discussion into a more distant (and therefore more neutral) historical perspective. In the meantime, we see that even today the majority of the population in Russia is either simply not aware of, or at best, has an extremely superficial and approximate idea on the events of 1968.

4.

The interesting work²⁸ of Zdeněk Horák is in many ways related to the problem discussed here. He directly compares two situations: the period concerning the presence of Soviet garrisons as part of the Central Force Group on Czechoslovak territory, and the period of the Nazi Protectorate of Bohemia and Moravia. The comparison is set from the point of view of the Crimes and Offences commission, which would be the reasons to bring certain representatives of the occupying forces to a form of legal liability in Czech jurisdiction for crimes they committed. Zdeněk Horák eventually concludes that the situation in both cases is in fact significantly different. But choosing the period of the Protectorate as a model for comparison with the presence of Soviet troops in the 1970 s and 1980 s, remains once again perfectly acceptable and logical from the perspective of this Czech historian.

It should be noted that, of course, the perception of the Soviet troops' presence in Czechoslovakia and the assessment of these events by the Czech population are not totally unanimous, as it should be assumed. Dr. Marie Černá for example sees several significant lines of differences that can be observed. The picture changes depending on the period of occupation under discussion,²⁹ and furthermore, the attitude towards various types of representatives of the Soviet troops is also different. *"The local inhabitants also made clear distinctions between officers and the general soldiery... Soviet rank-and-file soldiers were often viewed as powerless and pitiful victims of an oppressive system who suffered much more under it than Czechs did. Stories of the cruel ways officers treated ordinary soldiers became legends which circulated among the people. These stories*

²⁸ HORÁK, Zdeněk. *Sovětská posádka ve Vysokém Mýtě 1968–1990*. Diplomová práce. Univerzita Hradec Králové, Filozofická fakulta, 2016.

²⁹ ČERNÁ, Marie. Occupation, Friendly Assistance, Devastation, p. 82.

on the one hand reinforced the solidarity felt towards the victimised and this sympathy was void of moral judgement regarding possible collaboration. However, this further complicated the perception of the Soviet Army as an occupying force, which was already somewhat ambiguous.”³⁰ Apparently, the differences in assessment were even deeper in nature, considering the different personal experiences Czech contemporary witnesses had of these events.³¹

And yet, I believe that the generalization and universalization of the problematic laid forward here, i.e. the assessments of historical events in this case by the Czech and Russian/(post) Soviet population respectively, remain perfectly relevant as an analytical technique. Particularly due to the fact that we are not talking about any particular memory of isolated individuals, but about collective memory as a social phenomenon. Undoubtedly, this remains at this level a relatively open question, also pointed out by Marie Černá. “*The ‘normalisation’ policy promoted several official meanings of the Soviet Army’s stay. People themselves sought other meanings, related to their personal situations, possibilities, ambitions, and ideas, and they established their own criteria for what was and what was not morally acceptable. Was the presence of Soviet soldiers in the state still an occupation? And if so, what forms did this take and what were the consequences? Should the Soviet military be seen as the personification of Soviet policy? Were rank-and-file soldiers also occupiers? What position should one have taken regarding them? These were the questions that Czechoslovaks could ask themselves and (still) find different replies. The variety of responses still persists in our memory, while in the media, diverse answers pile up side-by-side. This is nothing unusual. What is rather surprising, however, is that these coexist peacefully as if we have admitted that all of them can be true.*”³²

Regarding the methodology applied to empirical research, the hypotheses expressed in this article are based on autobiographical and/or semi-structured interviews, recorded according to the techniques common in oral history research. These techniques concord with the subsequent analysis and interpretation presented here. The role of the oral history method, and its connection with the issue of collective memory, is briefly mentioned by Dr. Jiří Hlaváček: “*The use of the oral history method in examining collective memory seems to be all the more appropriate in this case, because it is not primarily an accurate reconstruction of a historical event, but rather its reflection or presentation in the discourse of*

³⁰ ČERNÁ, Marie. Occupation, Friendly Assistance, Devastation, p. 90.

³¹ ČERNÁ, Marie. Occupation, Friendly Assistance, Devastation, p. 89.

³² ČERNÁ, Marie. Occupation, Friendly Assistance, Devastation, pp. 100-101.

a given group or society. Thus, the focus of our interest is primarily narration, i.e. the story that is told, not the factual and historically relevant information contained in it.”³³

Conclusion

And as we go back to the beginning of our discussion, focusing on narration rather than attempting to objectively define and explain the events of 1968 helps us to better grasp the difference in the way two distinct nations evaluate these same events. And we have enough reasons to suppose these differences were not based simply on state-sponsored ideology but a different collective memory. Could the revolutionary changes of 1989 (or 1991 in the case of the Soviet Union) also lead to changes in the evaluation of these historical events? My answer is in the negative, because I believe I've demonstrated that these political revolutions and the subsequent regime change did not modify at a deeper level the symbolic centres of national histories.

These symbolic centres lead to fundamental, even mutually exclusive interpretations on a number of events of the 20th century from different points of view, both Czech and Russian. And this dissonance is quite apparent when one tries to define the invasion of the armies of the Warsaw Pact in Czechoslovakia in 1968, and the subsequent presence of Soviet troops on Czechoslovak territory for two decades, as an occupation. It becomes clear that the parties do not understand, and perhaps *cannot* even try to understand one another.

As the French historian Marc Ferro points out: “*In most cases, a story is interpreted from the point of view of those interpreting it, who live within it and nurture some kind of memory about it. Any desire to eradicate distortions and myths, and to establish a common agreement on describing the past remains illusory. (...) various interpretations, legends and conflicts will appear one way or another next to it. Nevertheless, identifying these distortions, myths, taboos, or even an erroneous understanding of the past remains a fundamental task for the historian. It is sometimes said that in pursuing good diplomatic relations with other nations in the future, it would be necessary ‘to nullify’ the past and allow some kind of clean slate for everyone. But despite the pragmatic virtue of such wishful thinking, it clearly cannot be done. And relations between nations are constantly changing and evolving...”*³⁴. These thoughts are consonant to those

³³ HLAVÁČEK, Jiří. Kolektivní paměť a orální historie ve výzkumu soudobých dějin. *Časopis MEMO*, no. 2, 2012, pp.6-16. See p. 13.

³⁴ FERRO, Marc. *Comment on raconte l'Histoire aux enfants à travers le monde entier*. Paris : Payot, 2004. ISBN 9782228898676. // ФЕРРО, Марк. *Как рассказывают историю детям*

of his compatriot Georges Mink: “*Many politicians invite us to build a great unifying narrative which would have Europe as its miraculous recipient... But rather than create a new myth, would it not be preferable to accept the plurality of historical recounts as they are, subjective as they are, together with the plurality of traumatic memories, and have them dialogue with one another?*”³⁵ Thus, considering the events of the past as part of our common history, and understanding how recollecting and interpreting them differs according to the memory of various nations (as well as of smaller ethnic, social, religious, or gender groups), we might seize an opportunity to understand each other better and consolidate relations in the future. Of course, understanding is not always a step forward towards friendship, but it will surely always be a step away from enmity.³⁶

Bibliography

- ALEXANDER, Jeffrey C. Towards a Theory of Cultural Trauma. In: ALEXANDER, J. C., EYERMAN, R. – GIESEN, B. – SMELSER, N. – SZTOMPKA, P. *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press, 2004. ISBN 9780520235953.
- ASSMANN, Jan. *Moses the Egyptian: The Memory of Egypt in Western Monotheism*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1998. ISBN 9780674587397.
- ČERNÁ, Marie. Occupation, Friendly Assistance, Devastation. The Soviet Army, 1968–1991, in the Memory of the Czech People. *Czech Journal of Contemporary History*, vol. IV, no. 4, 2016, pp. 80–101.
- ČERNÁ, Marie. Okupace, přátelská pomoc, devastace. Sovětská armáda 1968–1991 v paměti české společnosti. *Soudobé dějiny*, vol. 22, no. 3–4, 2015, pp. 440–464.
- FERRO, Marc. *Comment on Raconte l’Histoire aux Enfants À Travers le Monde Entier*. Paris: Payot, 2004. ISBN 9782228898676.
- Friendship forever. *Newsreel “Soviet Army”*, no. 55, 1982 (in Russian original: Дружба на вечные времена. *Киножурнал “Советская армия” №55*, 1982). Available on-line: <<https://www.net-film.ru/film-13975/>> [Cit. 2020-05-07]
-
- в разных странах. Москва: Книжный клуб 36,6, 2010. ISBN 9785986971360, p. 407.
- ³⁵ MINK, Georges. Between Reconciliation and the Reactivation of Past Conflicts in Europe: Rethinking Social Memory Paradigms. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, vol. 44, no. 3, 2008, pp. 469–490, see p. 488.
- ³⁶ I would like to thank doc. PhDr. Pavel Mücke, Ph.D. for the fruitful discussion which helped me shape the ideas and structure of this article, as well as Christopher Montel, M.A., for his invaluable help and advice in finalizing its English version.

GIESEN, Bernhard. *Triumph and Trauma*. Boulder: Paradigm Publishers, 2004. ISBN 9781594510380.

GOLDMANN, Lucien. *The Hidden God: Study of Tragic Vision in the Pensées of Pascal and the Tragedies of Racine*. Trans. Philip Thody. London: Routledge and Kegan Paul, and New York: Routledge, 1964. ISBN 9780415822367.

HALBWACHS, Maurice. *On Collective Memory*. Trans. and ed. Lewis A. Coser. Chicago: University of Chicago Press, 1992. ISBN 022611594.

HARTOG, Fran ois. *Régimes d'historicit . Pr sentisme et expériences du temps*. Paris: Le Seuil, 2003. ISBN 9782020593281.

HAVELKA, Miloš. *Dějiny a smysl: obsah, akcenty a posuny „ esk  otázky“ 1895–1989*. Praha: Nakladatelství Lidov  noviny, 2001. ISBN 9788071064244.

 SUBRT, Jiří, VINOPAL, Jiří a kolektiv. *Historick  vědomí obyvatel  esk  republiky perspektivou sociologického výzkumu*. Praha: Karolinum Press, 2013. ISBN 9788024627250. Available on-line <<https://ebookcentral.proquest.com/lib/cuni/detail.action?docID=1996761>>[Cit. 2020-05-07].

HLAVÁČEK, Jiří. Kolektivní pamětí oráln  historie ve výzkumu soudobých dějin. * asopis MEMO*, no. 2, 2012, pp.6-16. Available on-line: <<https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=566020>> [Cit. 2020-05-07].

HOLUBEC, Stanislav. *Je  t  nejsme za vodou: obrazy druhých a historick  pamětí v období postkomunistick  transformace*. Praha: Scriptorium, 2015. ISBN 9788088013075.

HORÁK, Zdeněk. *Sov tsk  posádka ve Vysok m M ty 1968–1990*. Diplomov  práce. Univerzita Hradec Králové, Filozofick  fakulta, 2016.

HORSK , Jan. „Smysl dějin“ – „národ“ – a priori. Mo zn  past diskurzivních a myšlenkových stereotypů? Několik uvah a poznámek u p riele itosti vydání dru ho dílu Havelkovy edice Spor o smysl  esk ch dějin. *DĚJINY – TEORIE – KRITIKA*, no. 1, 2007, pp. 75–94.

HROCH, Miroslav. Historick  vědomí a pot ze s jeho výzkumem d r ve i nyní. In:  SUBRT, Jiří (ed.). *Historick  vědomí jako předmět badatelského z ajmu: Teorie a výzkum*. Kolín: Nez visl  centrum pro studium politiky, 2010, ISBN 9788086879253, s. 31–46.

HROCH, Miroslav (ed.). *Literární a publicistick  zdroje historického vědomí v 19. a 20. století*. Praha: Karolinum, 1988.

HROCH, Miroslav. Paměť a historické vědomí očima historika. In: MASLOWSKI, Nicolas ŠUBRT, Jiří a kol. *Kolektivní Paměť. K Teoretickým Otázkám*. Prague: Karolinum Press, 2015. ISBN 9788024626895, pp. 46-65. Available on-line <<https://ebookcentral.proquest.com/lib/cuni/detail.action?docID=2039871>> [Cit. 2020-05-07].

Interview I. Zavorotchenko with AF recorded 20. 09. 2017 in Prague. The audio record is part of the personal archive of I. Zavorotchenko.

Interview I. Zavorotchenko with IM recorded 16. 02. 2018 in Prague. The audio record is part of the personal archive of I. Zavorotchenko.

Interview I. Zavorotchenko with RB recorded 04. 02. 2018 in Prague. The audio record is part of the personal archive of I. Zavorotchenko.

MASLOWSKI, Nicolas ŠUBRT, Jiří a kol. *Kolektivní Paměť. K Teoretickým Otázkám*. Prague: Karolinum Press, 2015. ISBN 9788024626895.

Available on-line <<https://ebookcentral.proquest.com/lib/cuni/detail.action?docID=2039871>> [Cit. 2020-05-07].

MINK, Georges. Between Reconciliation and the Reactivation of Past Conflicts in Europe: Rethinking Social Memory Paradigms. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, vol. 44, no. 3, 2008, pp. 469–490.

MÜCKE, Pavel. Krok za krokem. Orální historie, věda a společnost. *Naše společnost*, vol. 4, no. 1, 2006, pp. 25–31.

OLICK, Jeffrey C. “Collective memory”: A memoir and prospect. *Memory Studies*, vol. 1, no. 1, January 2008, pp. 23-29.

OLICK, Jeffrey C. *Politics of Regret: On Collective Memory and Historical Responsibility*. New York: Routledge, 2013. ISBN 9781135909819.

OLŠÁKOVÁ, Doubravka. K diskusi o paměti v českém kontextu “druhého života”. *Dějiny – teorie – kritika*, no. 2, 2004, pp. 269–280.

PECKA, Jindřich. *Spontánní projevy Pražského jara 1968-1969*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR v nakl. Doplněk, 1993. ISBN 9788085270198.

SCHWARTZ, Barry. *Abraham Lincoln in the Post-Heroic Era*. Chicago, London: The University of Chicago Press, 2008. ISBN 9780226741888.

SMITH, Anthony D. *Ethno-symbolism and Nationalism. A cultural approach*. London, New York: Routledge, 2009. ISBN 978041549754.

ŠUBRT, Jiří – PFEIFEROVÁ, Štěpánka. Kolektivní paměť jako předmět historicko-sociologického bádání. In: ŠUBRT, Jiří (ed.). *Historické vědomí jako předmět badatelského zájmu: Teorie a výzkum*. Kolín: Nezávislé centrum pro studium politiky, 2010, ISBN 9788086879253, s. 9–30.

VANEK, Miroslav – MÜCKE, Pavel – PELIKANOVA, Hana. *Naslouchat hlasům paměti: Teoretické a praktické aspekty orální historie*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007. ISBN 9788072850891.

VANEK, Miroslav – MÜCKE, Pavel. *Třetí strana trojúhelníku: Teorie a praxe orální historie*. (2. vydání). Praha: Karolinum, 2015. ISBN 9788024629315.

VANEK, Miroslav. *Orální historie ve výzkumu soudobých dějin*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2004. ISBN 8072850458.

VANSINA, Jan. *Oral Tradition: A Study in Historical Methodology*. New Brunswick: Transaction Publishers, 2009. ISBN 0202308197.

ZAVOROTCHENKO, Igor. *Czech Society and Soviet Army 1968-1991. Some issues from the Soviet perspectives*. Praha, 2019. Diplomová práce. Univerzita Karlova, Fakulta humanitních studií, Pracoviště Orální historie – soudobých dějin. Available on-line: <<http://hdl.handle.net/20.500.11956>>

About author

Igor Zavorotchenko, M.A., M.Sc., LLM, MBA, C.Sc., born in 1969, Ph.D. student at the Faculty of Humanities, Charles University, Prague. Research fields: Contemporary European history, Oral history.

O autorovi

Mgr. Igor Zavorotchenko, M.Sc., LLM, MBA, C.Sc., (*1969), absolvoval navazující magisterský obor Orální historie-Soudobé dějiny na Fakultě Humanitních Studií Univerzity Karlovy, aktuálně je interním doktorandem oboru Soudobé evropské kulturní dějiny na FHS UK. Člen České asociace orální historie. Věnuje se zkoumaní vnímání vybraných „velkých“ událostí moderních a soudobých českých a ruských/sovětských dějin.

E-mail: igor.zavorotchenko@gmail.com

DISKUSE / DISCUSSION PAPERS

Reakce na bakalářskou práci „Historie pivovarnictví v Plasích, Vorlíková Iva, 2017.“

Václav Lehečka – Věra Šneberková – Josef Lehečka

Před několika měsíci jsme měli možnost seznámit se s bakalářskou prací studentky Ivy Vorlíkové na téma „Historie pivovarnictví v Plasích“, kterou studentka vypracovala na katedře historie pedagogické fakulty Západočeské Univerzity v Plzni v roce 2017. Téma historie pivovarnictví v Plasích nás velmi zajímá zejména z toho důvodu, že jsme v letech 1959 až 1968 žili v Plasích, a dokonce jsme bydleli přímo v tzv. domě sládka. Tehdejší sládek a odpovědný ředitel pivovaru v Plasích – pan Josef Lehečka – byl totiž náš otec. A tak jsme tehdy měli velmi blízký kontakt nejen se samotným pivovarem, ale i prakticky se všemi tehdejšími zaměstnanci pivovaru.

Výše zmíněná bakalářská práce jako celek se nám líbila, zdálo se nám, že je vypracována velmi pečlivě, byť jako laici nemůžeme kvalifikovaně posoudit její odbornou úroveň. Ovšem v některých pasážích, zejména v části týkající se posledních let pivovaru (tedy období let zhruba 1959 až 1967) je řada nepřesných nebo vysloveně nepravdivých údajů – na tyto údaje bychom rádi upozornili a podle možnosti je opravili. Neprávnost některých údajů můžeme zodpovědně posoudit právě proto, že jsme v dané době v Plasích osobně žili a měli s pivovarem a jeho zaměstnanci mnohem bližší kontakt než pamětníci, o jejichž sdělení se údaje opírají.

Především bychom rádi upřesnili časové údaje. Náš otec – pan Josef Lehečka – nenaštoupil do pivovaru v Plasích v roce 1965, jak se uvádí v bakalářské práci. Již od konce roku 1958 dojížděl řadu týdnů do Plas, aby se důkladně a detailně seznámil s provozem pivovaru a s jeho tehdejšími zaměstnanci. Následně pak od února 1959 v pivovaru pracoval již jako jediný plně zodpovědný sládek a ředitel. A to až do úplného ukončení provozu pivovaru v polovině roku 1967. Vedl tedy pivovar ne 2 roky, jak se uvádí v bakalářské práci, ale téměř 8,5 roku.

Rovněž bychom chtěli důrazně dementovat všechny nedoložené dehonestující tvrzení, že pan Lehečka byl do Plas poslán „za trest“, že „pivovar zazdil“, že „mršil výrobu“, že „nedbal na čistotu“, že „úmyslně kazil várky“ a podobné

nepravdy. Za zcela absurdní lze potom považovat tvrzení jednoho pamětníka, že snad chtěl pivovar (v době tehdejší socialistické totality) „provozovat ve vlastní režii“.

Skutečnost byla zcela opačná. Nás otec – pan Josef Lehečka – se ze všech svých sil snažil o plynulý chod pivovaru, o co nejlepší kvalitu piva a co nejlepší ekonomické výsledky. A to se mu také v rámci tehdejších podmínek skutečně dařilo: pivo mělo velmi dobrou kvalitu (to ostatně potvrzují prakticky všichni pamětníci) a ekonomie výroby byla také na dobré úrovni (vysoký, v některých letech dokonce rekordní roční výstav piva dokládají m.j. i dostupné historické dokumenty). Skutečnost, že byl provoz pivovaru na konci roku 1966 ukončen (a zhruba do poloviny r. 1967 probíhalo postupně úplné vyexpedování uskladněného dříve vyrobeného piva), byla důsledkem tehdejšího politického rozhodnutí, které nemělo nic společného ani s kvalitou piva, ani s ekonomií provozu. Ostatně podobně dopadly i některé jiné tehdejší menší pivovary, např. ve Staňkově, ve Stodě a jinde.

Bohužel o osobě tehdejšího sládka – našeho otce – kolovaly v Plasích některé fámy a pomluvy (viz dříve). I když jsme si plně vědomi toho, že nás názor na otce může být subjektivně ovlivněn, můžeme zodpovědně tvrdit, že nás otec byl v jádru poctivý, čestný a spravedlivý člověk. Ovšem byl také relativně přísný, a to jak na sebe, tak i na své okolí. A v tehdejším pivovaru v Plasích pracovali lidé různého naturelu a ne každému se zřejmě zamhouvala přísnost jejich tehdejšího nadřízeného. A zde byly možná kořeny výše uvedených fám a pomluv, které bohužel v myslích některých lidí přetrvaly až do současnosti.

Je nesporné, že studentka Iva Vorlíková vzhledem ke svému věku nezažila uvedenou dobu osobně a že byla při popisu situace pro dané období do značné míry odkázána na svědectví pamětníků. Je však nutno velmi pečlivě vážit hodnotu každé výpovědi. Vždyť ve výpovědích pamětníků jsou zjevné rozpory. Pokud by nás otec skutečně „mršil výrobu“ nebo „úmyslně kazil várky“, těžko by mohl pivovar po jeho vedení dosahovat rekordních výstavů piva při velmi dobré kvalitě piva. Navíc většina pamětníků přiznala, že našeho otce osobně neznali, přesto však neváhali pošpinit jeho pověst šířením výše uvedených pomluv. To samo o sobě dostatečně zřetelně ukazuje na úroveň a věrohodnost některých výpovědí. Ale studentka (jistě nikoli ve zlém úmyslu, spíše z důvodu nedostatečné zkušenosti) přesto část téhoto „výpověď“ – spíše však pomluv – uvedla ve své práci, byť se někde zaštítila alibistickou formulací „údajně“.

Kromě toho jsou v textu práce některé další nepřesnosti. Tak například pamětníky několikrát zmínovaný bednář „Kimberg“ se ve skutečnosti jmenoval Kühlberger. Případné zkomolení jména je ovšem podle našeho názoru problém výrazně menší, protože nevede k dehonestaci dotyčného člověka.

Pro úplnost ještě uvádíme, že pan Josef Lehečka po úplném ukončení provozu pivovaru v Plasích pracoval až do důchodu (tj. od poloviny roku 1967 do června roku 1984, tedy zhruba dalších 17 let) v plzeňském pivovaru Prazdroj, kde po většinu uvedené doby zastával velmi zodpovědnou a prestižní funkci sládka.

K dříve citované bakalářské práci lze mít faktické i subjektivní výhrady, ne-lze však změnit skutečnost, že se stala dokumentem relativně snadno dostupným široké veřejnosti. Pro dnešní dobu je charakteristické, že s pravdivostí a věro-hodností informací, které lidé veřejně prezentují, si mnozí nedělají příliš velké starosti a neuvědomují si možné důsledky. Náprava již jednou uvedených ne-přesných nebo nepravdivých informací je velmi problematická. To, že jsme se v tomto článku pokusili uvést na pravou míru některá fakta, činíme zejména ze dvou důvodů. Prvý důvod je ten, že bychom rádi v rámci možností očistili osobu našeho otce od nepravdivých lží a pomluv. Náš otec totiž již více než 26 let ne-žije, takže se nemůže bránit osobně. Druhý důvod je ten, že pokud by se někdo hodlal uvedenou tématikou v budoucnosti zabývat, měl by mít možnost vycházet z pravdivých a věrohodných informací.

Plzeň, listopad 2019

RECENZE / REVIEWS

ALEKSÌJEVÌČ, Svjatlana Aljaksandraúna. *Modlitba za Černobyl: kronika budoucnosti.* Překlad Milan Jungmann a Libor Dvořák. Vydání v této podobě a v tomto nakladatelství první. Příbram: Pistorius & Olšanská, 2017. 292 stran. ISBN 978-80-87855-76-8.

Naděžda Morávková

Recenzovaná publikace je překladem z ruského originálu *Чернобыльская молитва* vydaného nakladatelstvím Vremja v Moskvě roku 2013. V českém jazyce se jedná již o druhé vydání knihy rusky příšící běloruské nositelky Nobelovy ceny Světlany Alexijevičové. Poprvé dílo vyšlo v nakladatelství Doplněk, na základě ruského vydání z roku 1997, v českém překladu Milana Jungmanna.¹ Autorka později dílo poměrně podstatně upravila a doplnila a pro nové české vydání se úpravy překladu ujal Libor Dvořák, neboť Milan Jungmann mezitím zemřel.

Kniha, která opět vznikla typickou metodou Alexijevičové, jako tzv. román hlasů, je v podstatě orálně historické dílo. Autorka složila silně autentický příběh známé katastrofy černobylské jaderné elektrárny z 26. dubna 1986 coby mozaiku vzpomínek celé řady pamětníků a svědků, žen likvidátorů, vysídlenců i navrátilců, vědců, politiků a funkcionářů, novinářů, lékařů, vesměs lidí, jimž černobylské neštěstí zásadně změnilo život. Vzpomínky nijak nekomentuje, nechává je prostě na čtenáře působit. Její osobitost ovšem tkví právě v metodě tvorby kroniky udalostí, jakési mozaiky času, ve formě přepisu a výběru částí svědectví, řazení výpovědí. Nejde jí o historickou faktografiю, sleduje osobní příběhy, reflexi historie 20. století jedinci, prožívání minulosti, emoce, biografie obyčejných i neobyčejných lidí. Všechny její knihy jsou součástí jejího rozsáhlého celoživotního projektu nazvaného *Autobiografie jedné utopie neboli Historie rudého člověka*. Díla, která ho až doposud tvoří, mají také podobu onoho „románu hlasů“, jde o stovky rozhovorů, vzpomínek, lidských příběhů. Je to projekt, jenž promlouvá k lidem

¹ ALEKSÌJEVÌČ, Svjatlana Aljaksandraúna. *Modlitba za Černobyl: kronika budoucnosti.* Vyd. 1. Brno: Doplněk, 2002. 229 s. Sociálně-ekologická edice; sv. 6. ISBN 80-7239-082-1.

celého světa, Alexijevičové díla jsou přeložena zatím do 43 jazyků, ona sama je vedle Nobelovy ceny nositelkou celé řady dalších prestižních ocení napříč státy, mimo jiné Herderovou cenou (1999), National Books Critics Award (2005), Mírovou cenou německých knihkupců (2013), Prix Médicis essai (2013). Jako známá kritička režimu Alexandra Lukašenka byla ve své vlasti perzekvována, v letech 2000 až 2011 dokonce musela pobývat mimo Bělorusko a její knihy zde dodnes nevycházejí.

Recenzovaná kniha inspirovala scénář Craiga Mazina k TV seriálu HBO v koprodukci Velké Británie a USA z roku 2019 – *Černobyl*. Zejména první díl seriálu je vlastně působivou dramatizací úvodní vzpomínky knihy, totiž výpo-vědi vdovy po jednom z prvních likvidátorů, mladého hasiče Vasilije Ignatěnka z Pripjati, Ljudmily Ignatěnkové. Další vzpomínky, další „hlasy Černobylu“ vypovídají o minulosti i současnosti, jsou nesmírně působivým textem, který snad každého přiměje k zamyslení o současném světě a osudu lidstva. Čtenář se z autentických svědectví dozvídá detaily, o kterých nikdy nechtěl slyšet, prožívá se svědky útržky apokalypy, která se neodehrává někde bezpečně daleko, v historii, ale v přítomnosti a je součástí života každého z nás. Vybrané texty, jež tvoří knihu, jsou daleko silnější a hlubší výpovědí o celé věci než samotná návštěva místa, které je dnes jako turistická atrakce zpřístupněno a hojně navštěvováno. Lidé, kteří se sem přijíždějí podívat a poučit, by měli mít Alexijevičové knihu jako povinnou četbu před vstupem do Pripjati, aby porozuměli.

Publikace patří k jednomu z nejpůsobivějších textů současné odborné i krásné literatury. Autorce se podařilo zachytit nejen příběhy a nitro svých postav, ale i cosi jako duši sovětského člověka, duši režimu, který důvěrně poznala, neboť v něm vyrůstala. Motivy jednání, způsob uvažování, chování a života vůbec jsou u těchto postav mnohdy pro ostatní svět obtížně uchopitelné. Alexijevičová je schopná otvírat jejich nitro pro porozumění ostatním světem.

SHAWVEROVÁ, Katrina. Henry. Praha: Euromedia Group, a.s., 2019. ISBN 978-80-7617-688-1.

Milan Mašát

V roce 2019 vyšla v překladu Hany Antonínové v nakladatelství Euromedia Group kniha americké spisovatelky Katriny Shawverové *Henry*. Anglický název publikace zní *HENRY: A Polish Swimmer's True Story of Friendship from Auschwitz to America* a byla poprvé vydána v roce 2017 v nakladatelství Köchlerbooks ve Virginia Beach.

Kniha se nachází na rozhraní faktografické publikace a beletrie: dílo Katriny Shawverové je postaveno na rozhovorech s Henrem Zgudou, Polákem, který během druhé světové války prošel vyhlazovacími tábory Osvětim a Buchenwald a absolvoval pochod smrti do Flossenbürgu a dále do Dachau. „*Tato kniha je založena výhradně na mnoha mých osobních rozhovorech s Henrem Zgudou, které se odehrávaly od listopadu 2002 do roku 2003*“.¹ Beletristická stránka publikace je zastoupena zejména narativním prolínáním Henryho vzpomínek, spisovatelčiných poznámek k určitým pasážím v jeho vyprávění a reminiscencemi na autorčino seznámení se s Henrem a jeho ženou Nancy.

Publikace se z okruhu děl věnovaných událostem jedné linie druhé světové války vymyká skutečnosti, že narativ nekončí určitým shrnutím životního osudu přeživšího nacistickou vyhlazovací mašinerii. Henry se ve svých vzpomínkách poměrně detailně věnuje i prvním dvěma dekádám života v Polsku po nástupu komunistického režimu a následně líčí peripetie, které pronásledovaly jeho emigraci do Spojených států amerických. Dále jsou čtenářům přiblíženy těžké začátky polského imigranta v této „*velice bohaté zemi*“.²

Lze tedy konstatovat, že kniha *Henry* není pouze záznamem memoáru osoby, která přečkala snahu nacistického Německa o vyvraždění Židů, Slovanů a dalších národů a etnik, ale také deskripcí každodenního života občanů v komunistické zemi ve střední Evropě se zaměřením na osoby, které přečkaly utrpení ve vyhlazovacích táborech.

Autorka se na několika místech knihy čtenářům svěřuje s tím, že o Polsku až do začátku pravidelných schůzek s Henrem Zgudou neslyšela. Narativ je z tohoto důvodu prodchnut několika pasážemi popisujícími fakta o dané zemi: například *Druhá polská republika* (vyhlášena 11. listopadu 1918), *Polsko ve válce: 1939 – 1942, koncentrační tábor Osvětim, Polsko: červen 1942 – březen 1943*; součástí

¹ SHAWVEROVÁ, Katrina. *Henry*. Praha: Euromedia Group, a. s., 2019. ISBN 978-80-7617-688-1, s. 9.

² SHAWVEROVÁ, Katrina. *Henry*, s. 274.

je i podrobný výklad o Výmaru, kde se nacházel koncentrační tábor Buchenwald. Kniha je rovněž vybavena seznamem použité literatury a soupisem doplňkových zdrojů.

Důležitou částí knihy je obrazová dokumentace, která pochází ze soukromého archivu Henryho Zgudy, ze spisovatelčiných cest po Evropě ve stopách Henryho životního osudu či ze sbírek institucí zabývajících se odkazem událostí, jež lze shrnout termínem holokaust.

Domnívám se, že faktografické osvětlení a ukotvení nejdůležitějších událostí, které vypravěč zmiňuje, činí z této publikace výjimečnou knihu, kterou lze využít k prezentaci jedné linie událostí druhé světové války z pozice Slovana či k představení stěžejních faktografických skutečností období druhé světové války. Publikace slouží rovněž jako důkaz v okruhu perzekučních aktivit komunistického režimu v Polsku s důrazem na kádrování osob, nebo k vykreslení úsilí osob emigrovat do „vysněné země“ jakožto paralely k aktuálním otázkám současného globálního dění.

Kniha je uvedena mottem „Per aspera ad astra“, které připomíná nejenom strastiplnou cestu Henryho Zgudy k vysněnému pobytu ve Spojených státech amerických, ale rovněž poměrně náročnou genezi vzniku recenzované publikace. Nesnadný zrod knihy byl zapřičiněn zejména úsilím autorky všechny Henryho vzpomínky ověřovat v odborné literatuře nebo je osobně verifikovat na různých místech, kam mířily Henryho životní kroky. Významnost výsledného knižního produktu pro samotnou autorku dosvědčuje skutečnost, že v závěru knihy poskytuje recipientům svůj e-mailový kontakt, kam jí lidé mohou po přečtení publikace posílat zpětnou vazbu. Tato situace je v rámci takto orientované knižní produkce velmi neobvyklá.

Domnívám se, že *Henry* je mimořádnou publikací z okruhu děl věnujících se problematice holokaust, a to zejména tematizací událostí, které v Henryho životě následovaly po konci druhé světové války: na základě této skutečnosti lze publikaci využít v rámci prezentace zrůdnosti praktik totalitních režimů. Odborná čtenářská veřejnost v narrativu nalezne množství informací pocházejících z archivů koncentračních a vyhlazovacích táborů či ze sbírek muzeí, v jejichž zájmu se nachází odkaz tematiky holokaust. Čtenáři se na základě recepce publikace mohou obeznámit s událostmi jedné linie událostí druhé světové války z pozice Poláka – „neŽida“, což je v rámci současné faktografické i beletristické literární tvorby s vymezeným fenoménem výjimečné.

MORÁVKOVÁ, Naděžda. *Dějiny učitelského vzdělávání v Plzni*. Praha: viaCentrum, 2018. 266 s. ISBN 978-80-87646-23-6.

Štěpánka Skálová

Roku 2018 publikovala plzeňská historička *Naděžda Morávková* svoji další knihu, která se věnuje regionálním dějinám Plzeňska. V tomto díle, jak už vypovídá název, se věnovala historii vzdělávání budoucích pedagogů v Plzni, a to od počátku založení města na sklonku 13. století až po současnost. Hlavní obsah knihy je rozdělen do třech větších kapitol, z nichž se každá člení na podkapitoly. Nutno zmínit, že součástí publikace jsou mimo jiné i obsáhlé přílohy v podobě dějin Pedagogické fakulty (později Fakulty pedagogické) od druhé poloviny 20. století do dnešních dnů, shrnutí v anglickém jazyce nebo k dobré orientaci přispívající, jmenný rejstřík.

První kapitola nesoucí název *Dlouhá cesta k profesionalizaci vzdělávání učitelů v Plzni* čtenáře postupně seznamuje s počátky vzdělávání jako takovým. Provází jej jeho počátky spadajícími pod působení církve přes částečný vliv jezuitů během 16. a 17. století až po „revoluci“ v oblasti školství na sklonku 18. století, kdy se pod taktovkou tereziánsko-josefinských reforem školství zcela oprostilo od dominance církve. Až druhá a zároveň nejobsáhlejší kapitola *Změny ve vzdělávání plzeňských učitelů ve druhé polovině 19. století a v první polovině století dvacátého* je vysloveně srdečem celé knihy, neboť právě zde se čtenář dovídá o založení a fungování mužského (1891) a následně i ženského (1900) učitelského ústavu. Ačkoli se jednalo o značný pokrok, ještě v první polovině 20. století se na absolventy z obou ústavů hledělo jako na méněcenné oproti absolventům z gymnázií. Adekvátní vážnosti se pedagogickému vzdělání dostalo až po druhé světové válce, kdy se ústavy přeměnily na jednotnou Pedagogickou fakultu takovou, jakou ji známe dnes, o čemž se pak příše ve třetí, nejkratší kapitole s názvem *Vysoké pedagogické školství a jeho počátky v Plzni*.

V rámci obsahu publikace byl největší důraz kladen na vzdělávací instituce v 19. a 20. století, kdy učitelské vzdělávání nabývalo v Plzni největšího rozkvětu a z kteréhožto období lze najít opravdu značné množství archivních materiálů. Autorka dále čerpala mnohé informace z dobových tiskovin, ze současných odborných monografií, sborníků nebo časopisů a také z rozhovorů s pamětníky. Ostatně, celkově se kniha zakládá na bohatém pramenném podloží. Průběžně je celé dílo prokládáno hojným množstvím medailonků z řad významných učitelů a ředitelů působících v Plzni. Významné místo v recenzované publikaci zaujmá

rozsáhlá obrazová příloha pocházející jak z archivních, tak i ze soukromých sbírek. Kniha je především koncipována jako stručnější přehled dané problematiky, jako platforma pro budoucí badatele v oboru. Přesto by knize neuškodilo vysvětlit některé odbornější historické termíny, byť třeba jenom v poznámce pod čarou. Absence vysvětlení pojmu ani občasné překlepy však nikterak nesnižují čitost díla.

ZPRÁVY / CHRONICLE

Výsledky 6. ročníku soutěže „Zlatý diktafon“

Dne 21. 2. 2020 bylo v budově Akademie věd České republiky v rámci valné hromady COHA slavnostně předáno ocenění vítězům 6. ročníku „Zlatého diktafonu: o nejlepší studentskou práci realizovanou metodou orální historie“ (kategorie základní, střední a vysoké školy).

Ocenění předali Miroslav Vaněk (čestný předseda COHA a současný ředitel Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.), Jiří Hlaváček (předseda Česká asociace orální historie) a Jana Wohlmuth Markupová (vedoucí Obor Orální historie – soudobé dějiny FHS UK). Výsledné pořadí bylo sestaveno na základě hlasování výkonného výboru COHA.

Kategorie základní školy:

1. místo Kamila Stinglová (tercie, 3.B). Hry a hráčky našich rodičů a prarodičů. Gymnázium Jaroslava Vrchlického, Klatovy.
2. místo Pavla Maříková (kvarta, 4.A). Život mé prababičky v pohraničí. Gymnázium Jaroslava Vrchlického, Klatovy.
3. místo žáci 2. stupně. Dokument „Vršovice vyprávějí“. Základní škola Karla Čapka, Praha.

Kategorie střední školy:

1. místo Tomáš Pikous. Charta 77 a její dopad na život Martina Šimsy. Gymnázium J. V. Jirsíka, České Budějovice.
2. místo neuděleno
3. místo neuděleno

Kategorie vysoké školy:

1. místo Mgr. Roman Faú. Obnova československého woodcrafterského hnutí po roce 1989 (diplomová práce). Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy, Praha
2. místo Mgr. Jan Hladík. Cestování v odkazu Klubu českých turistů v době reálného socialismu (diplomová práce). Česká zemědělská univerzita, Praha
3. místo Bc. Barbora Vaicová. Obraz(y) exploze Dělnického domu v Rakovníku ve vzpomínkách pamětníků (bakalářská práce). Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy, Praha

Všem oceněným srdečně gratulujeme.

„Zlatý diktafon“: Soutěž o nejlepší studentskou práci realizovanou metodou orální historie

Soutěž „Zlatý diktafon“ vypisuje Česká asociace orální historie vždy jednou za dva roky ve třech kategoriích: základní školy, střední školy a vysoké školy. K hodnocení jsou přijímány práce, které vznikly nebo byly obhájeny v období posledních dvou let.

Požadavky na přijetí práce do soutěže

Individuální či skupinová autorská práce založená na základě vlastního výzkumu. Do soutěže budou přijaty seminární / ročníkové / bakalářské / diplomové či jiné práce, které ve výzkumu stanoveného tématu využívají metodu orální historie. Do soutěže lze zařadit pouze původní práce, které se dosud neumístily v jiných soutěžích. Do soutěže budou zařazeny i práce cizojazyčné. Každou studentskou práci zařazenou do soutěže individuálně posoudí členové výkonného výboru COHA. O konečném pořadí rozhoduje výkonný výbor hlasováním.

Kritéria hodnocení

Celkový přínos, originalita tématu, formální i obsahová úroveň zpracování, práce s použitou literaturou a prameny, metodika výzkumu, analýza a interpretace orálně-historických rozhovorů.

Doporučení

Každá studentská práce musí mít svého navrhovatele (ZŠ/SŠ/VŠ učitel), který práci do soutěže doporučí. Práce navržené do soutěže posílejte v elektronické podobě spolu s doporučením na e-mailovou adresu info@coha.cz nebo písemně na adresu Česká asociace orální historie, Vlašská 355/9, 118 00 Praha 1.

Vyhlášení výsledků se uskuteční na valném shromáždění COHA v sídle AV ČR (Národní 3, Praha 1). O přesném termínu valné hromady budou vítězové informováni e-mailem s dostatečným předstihem.

Ocenění

Tři nejlepší práce vyhodnocené v každé kategorii získají certifikát o umístění v soutěži a finanční odměnu. Oceněny budou pouze mimořádné studentské práce. Pokud se v ročníku soutěže žádná taková práce neobjeví, COHA si vyhrazuje právo ocenění ani finanční odměnu v dané kategorii neudělit.

Uzávěrka příštího 7. ročníku soutěže je 17. listopadu 2021. V současnosti tedy lze zasílat práce, které vznikly nebo byly obhájeny v letech 2020-2021.

XVIII. setkání historiků a příznivců orální historie na hradě Sovinci, 4. – 5. června 2020

Petra Schindler-Wisten

V červnu se uskutečnil osmnáctý ročník tradičního workshopu orální historie na hradě Sovinci, který byl v několika ohledech výjimečný. Po loňském rozhodnutí výkonného výboru COHA pořádat sovinecký workshop sudé roky a liché roky pak konferenci COHA to bylo poprvé, co jsme se sešli po dvouleté odmlce. „Díky“ netypickému karantennímu jaru to navíc byla pro všechny zúčastněné první větší společensko-vědní akce po několika měsících, které se mohli zúčastnit. Situace kolem pandemie se postupně uklidňovala, což nám již začátkem června umožnilo oslavit pomyslnou dospělost sovineckého workshopu.

I přes poměrně hektické přípravy na poslední chvíli dané nejasnou situaci ohledně uvolňování, se podařilo sestavit kvalitní program a na Sovinec dorazila necelá třicítka začínajících či etablovaných vědkyní a vědců, kteří zde prezentovali projekty v různých fázích rozpracovanosti. Potěšující bylo, že se na workshop podařilo přilákat „nové tváře“, téměř polovina participantů byla na Sovinci poprvé. I přes omezenou možnost cestování do zahraničí mělo setkání mezinárodní charakter díky kolegyni z Ukrajiny – aktuálně studující v Olomouci.

Čtvrtiční program jsme věnovali reflexi koronavirové krize v kontextu orálně-historické perspektivy. Přednášející v tomto panelu představili již probíhající i právě chystané projekty na téma Covid-19 u nás i v zahraničí. Naprostě nečekaným o to však příjemnějším zpestřením byla přítomnost Jindřicha Štreita, sovineckého patriota a fotografa mezinárodního renomé, který nám ve zkratce představil svoji tvorbu a pozval na aktuální i připravované výstavy.

Páteční program byl rozdělen do čtyř bloků. V prvním panelu představili přednášející publiku projekty využívající orálněhistorické rozhovory ve výzkumu poválečné československé psychologie a transformace základního školství pohledem učitelů; v posledním příspěvku jsme ve zkratce nahlédli praxi zpřístupňování archiválií bezpečnostních složek bývalé NDR. Druhý blok byl věnován probíhajícímu projektu o služebních cestách do zahraničí, představil dvě disertační práce, týkající se dějin českého tvůrčího psaní a výzkumu podnikatelských dějin a nastínil teprve plánovaný výzkum o horolezení.

Třetí blok byl tematicky zaměřen na militární problematiku, dva příspěvky refelektovaly probíhající výzkum základní vojenské služby a jeden příspěvek byl zaměřen na zkušenosti výzkumníka z válečného konfliktu a s tím spojená etická a morální dilemata. Závěrečný panel zaplnili studenti magisterského oboru Orální historie-Soudobé dějiny na FHS UK a prezentace jejich diplomových prací. Od publika dostali řadu podnětných rad a doporučení, jak při zpracování svých témat dále pokračovat.

I přes páteční neprízeň počasí, kdy jsme se museli z tradičního hradního parkánu přesunout a ukrýt před deštěm do „Prachárny“, se sovinecký workshop vydařil a nesl se v typickém neformalním a tvůrčím duchu.

Nekrolog za profesorem PhDr. Tomášem Jílkem, CSc./ Obituary for Professor PhDr. Tomáš Jílek, CSc.

Naděžda Morávková

Dne 29. května 2020 zemřel ve věku 85 let náš dlouholetý kolega, emeritní vedoucí katedry historie FPE ZČU, někdejší přední didaktik dějepisu a autor celostátních učebnic dějepisu v 70. a 80. letech dvacátého století, odborník na dějinu regionu a jejich didaktickou aplikaci, prof. PhDr. Tomáš Jílek, CSc. Vychoval, nejen pro západní Čechy, stovky učitelů dějepisu a vlastivědy a zanechal po sobě výraznou odbornou stopu v rámci československých dějin didaktiky a metodologie výuky historie na základních i středních školách.

Univerzitní profesor Tomáš Jílek se narodil 7. srpna 1934 v Plzni v kultivované rodině lékaře, později vrchního zdravotního rady železničního zdravotnictví v Plzni, Josefa Jílka. Rodina patřila do úzkého přátelského okruhu spisovatele Jindřicha Šimona Baara. V této souvislosti je potřeba připomenout také Jílkova strýce docenta Václava Jílka, významného literárního kritika a vysokoškolského pedagoga. Základní školu i gymnaziální studia absolvoval Tomáš Jílek v Plzni. Vysokoškolská studia započal v Plzni na Pedagogické fakultě, s aprobatí český jazyk – dějepis, a absolvoval na Vysoké pedagogické škole, s aprobatí dějepis a zeměpis, v roce 1957. Do učitelské profese vstoupil v Přešticích, a to na Jedenáctileté střední škole. Ve školním roce 1961/62 působil již v Plzni na Střední zdravotní škole. Následujícího roku se přihlásil ke konkurzu na místo asistenta na katedru historie Pedagogické fakulty v Plzni, kam byl po jeho úspěšném absolvování přijat. Na katedře od počátku patřila k hlavním Jílkovým zájmům didaktika dějepisu, regionální dějiny a vlastivěda. Spolu se současně nastoupivším mladým kolegou Zdeňkem Mackem a pod vstřícným vedením Václava Čepeláka byl tehdy Jílek hlavním iniciátorem výzkumu moderních didaktických metod a forem na pracovišti. Zapojil se do tvorby celostátních učebnic pro základní i střední školy, inicioval a budoval ověřovací praktická didaktická centra na plzeňských školách, zejména na „tréninkové“ škole na náměstí Míru. Spolu s Mac- kem se zabývali možnostmi využití moderní prezentační techniky ve vyučování. Jeho potenciál nebyl fakultou zcela vyčerpán, působil také dlouhá léta v tehdejší komisi památkové péče a ochrany přírody při Krajském národním výboru v Plzni, kde s velkým osobním nasazením a zájmem přispíval k péči o kulturní i přírodní hodnoty kraje. Za svou činnost zde byl oceněn v roce 1990 předsedou

krajského úřadu. Tento zájem profesora Jílka neopustil ani v pokročilém věku a kulturním dědictvím, vlastivědou a památkami v rámci kraje se zabýval i v době své emeritní kariéry. Až do roku 2017 pracoval v kulturní komisi hejtmanství Plzeňského kraje. V době svého působení v čele katedry historie založil Jílek spolu s Dr. Miloslavem Bělohlávkem, archivářem města Plzně, Kabinet pro regionální dějiny, který zpracovával metodiku práce v oblasti vlastivědy a dějin regionu. Dalším velkým příjemcem Jílkova elánu byla odborová organizace. Tomáš Jílek byl dlouhá léta odborovým aktivistou, působil až do roku 2004 jako předseda vysokoškolské odborové organizace Západočeské univerzity, byl dlouholetým místopředsedou této odborové organizace a také členem regionální rady odboru Plzeňského kraje. V tomto směru ho vždy zajímaly zejména otázky sociální péče o zaměstnance. Tomáš Jílek patří k předním českým didaktikům dějepisu. V roce 1972 získal právě v této odborné disciplíně titul kandidát věd a dosáhl i doktorátu filozofie na Karlově univerzitě v Praze. Také habilitace profesora Jílka na Pedagogické fakultě v Českých Budějovicích proběhla v oboru didaktiky dějepisu, téma habilitační přednášky bylo: *Využití výtvarného díla jako historického dokumentu s didaktickou aplikací na výuku dějepisu*. V roce 1977 byl tedy jmenován docentem pro obor didaktika dějepisu. V roce 1989 pak byl jmenován řádným profesorem za soubor didaktických děl a dosavadní pedagogickou cinnost. V roce 1987 byl Tomáš Jílek jmenován vedoucím katedry dějepisu na Pedagogické fakultě v Plzni a tuto funkci pak vykonával deset let, do roku 1996.

Tomáš Jílek byl autorem celkem osmi učebnic dějepisu, mnoha didaktických pomůcek, jmenujme alespoň osm řad diapozitivů z oblasti dějin umění a uměleckých památek s metodickými texty pro využití ve škole, které zpracoval pro Koménium Praha a Bratislava, či úspěšné videofilmy s metodickým komentářem, za všechny jmenujme: *Památky UNESCO v ČR, Historie západních Čech, či Železná opona 1948–1989*. Publikoval řadu metodických textů, odborných studií a statí, účastnil se několika státních a rezortních úkolů v oboru výuky dějepisu a vlastivědy. Celý soupis Jílkova díla nalezne čtenář v bibliografii publikované v jubilejním článku v časopise *MEMO*,¹ je ovšem třeba doplnit ještě publikaci, která vznikla až po uveřejnění této bibliografie.² Za svá díla byl profesor Jílek také několikrát vyznamenán a oceněn, např. v roce 2005 obdržel cenu nadace Český literární fond „Magnesia“, v roce 2006 1. cenu Prix non pereant Syndikátu

¹ MORÁVKOVÁ, Naděžda. *Jubilant Tomáš Jílek/ Honoree Tomáš Jílek, MEMO. Časopis pro orální historii/Oral History Journal*, roč. 3/2013, č. 2. ISSN 1804-753X (Print); 1804-7548(Online), s. 111–126.

² JÍLEK, Tomáš – MORÁVKOVÁ, Naděžda. *Vlastivěda česko-bavorského pohraničí/Heimatkunde der Tschechisch-bayerischen Grenzregion*. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni, 2015. 140 s. ISBN 978-80-87646-07-6.

českých novinářů za videofilm *Ohrožené památky*, či v roce 2012 cenu Stavitelé mostů Centra Bavaria-Bohemia.

Profesor Jílek patřil také k iniciátorům moderního zpracování vlastivědy západních Čech. Koncem osmdesátých let se podařila edice několika svazků *Západoceské vlastivědy*, věnovaných národopisu, kde je Jílek jedním z hlavních autorů, jazyku a hudbě. Na projekt navázala edice *Dějin západních Čech*, první díl zahrnul období od pravěku do poloviny 18. století, Tomáš Jílek byl spoluautorem a spoluredaktorem. V nedávné době se Tomáš Jílek věnoval práci na dvou rozsáhlých encyklopedických publikacích edice pražského nakladatelství Baset o Šumavě a Českém lese. Významným počinem byl výzkum a zpracování ostrahy hranic socialistického Československa, dílo, které z tohoto výzkumu vzešlo a na němž se podílela i Jílkova manželka Alena, se dočkalo značného ohlasu na domácí zahraniční odborné půdě. Jedná se o videofilm a knižní publikaci *Železná opona – česko-bavorská hranice 1948–1989*. Na výzkumu Tomáš Jílek dlouhodobě spolupracoval s německými kolegy, zejména s univerzitou v Regensburgu, byl úspěšným řešitelem několika grantů v této souvislosti a organizátorem několika odborných konferencí a seminářů v rámci výzkumu dějin pohraničí po roce 1945.

Odborný i lidský odkaz profesora Jílka tvoří významnou část dějin katedry historie FPE ZČU v Plzni. Pro mnohé stávající členy katedry byl jak dlouholetným kolegou a spoluautorem, tak jedním z učitelů a mentorů v počátcích praxe. Zůstává tak navždy v našich vzpomínkách. Čest jeho památce.

POKYNY PRO AUTORY

Časopis MEMO (Časopis nejen pro orální historii) se zaměřuje zejména na výzkum historie metodou orální historie a aplikace této metody do vyučování dějepisu na základních a středních školách, ale i na výzkum soudobých dějin dalšími historickými, antropologickými či sociologickými metodami. Žádaná jsou téma dějiny totalitních režimů, dějiny druhé světové války v paměti lidí, dějiny každodennosti ve 20. století, problémy menšin, regionální dějiny, dějiny dějepisectví, biografie, ale také novodobá ústní tradice a novodobý folklór ve výzkumu dějin. MEMO je velmi vstřícný a otevřený časopis, vítáme i další související téma, výzkum i aplikace týkající se soudobé historie, výzkumu v archivech apod.

Formální požadavky na text: Články by měly být předloženy v elektronické podobě, v aplikaci Microsoft Word, e-mailem na adresu: mmaja.fritzova@gmail.com, moravkov@khi.zcu.cz. Prosím, použijte pouze základní styl (typ a velikost písma Times New Roman 12, jednoduché rádkování). Poznámky a odkazy uvádějte pod čarou na příslušné stránce, ne v textu, ne za článkem. Měly by být průběžně očíslovány v celém článku.

První citaci uvádějte v plném rozsahu: SMITH, Robert. Historie mléčných výrobků. Plzeň: Západočeská univerzita, 2010, s. 22. Všechny následující odkazy by měly být uvedeny ve zkrácené formě: SMITH, Robert. Historie mléčných výrobků, s. 22. Použití latinského slova *ibid* nebo českého tamtéž, nebo zkratky jako Loc. cit., Op. cit. apod. není povoleno. Je nutné přiložit abecední seznam plně citovaných zdrojů a literatury na konci článku.

Několik příkladů plných citací (téma všechny uvedené citace jsou fiktivní):

Citace knihy: JUDD, Robin. Contested Rituals: *Circumcision, Kosher Butchering, and Jewish Political Life in Germany*. Ithaca: Cornell University Press, 2007. ISBN 13 9780801445453.

Citace kapitoly v knize nebo příspěvku ve sborníku: HAUG, Karl Erik - ORVIK, Nils. Stormaktsgarantier og kollektiv sikkerhetsgaranti. In: BERG, Roald (ed.) *Selvstending og beskyttet*. Bergen: Fagbokforlaget, 2008. ISBN 978-80-876432-9, s. 23 - 42.

Citace článku v časopisu: NAHODILOVÁ, Lenka. Communism modernisation and Gender, *Contemporary European History*, vol. 19, no. 1, February 2010, s. 37 - 55.

Citace z deního tisku: KOZA, Jan. První máj, *Plzeňský deník*, 12. března 2006, s. 5.

Citace rozhovoru s pamětníkem: Rozhovor Naděždy MORÁVKOVÉ (odborná asistentka Západočeské univerzity v Plzni) s Kolomanem Gajanem (emeritní profesor Karlovy univerzity v Praze), dne 8. 8. 2010 v Praze. Přepis rozhovoru uložen v archivu SOHI Plzeň, Veleslavínova 42.

Archivní zdroje: Národní archiv Praha. Fond Osobní pozůstalosti. Fol. Josef Maček. *Korespondence 1970 - 1975.* Inv. č. OP 654.

Citace internetového zdroje: BOLD, Richard. The main Saints. [Online] Dostupné z URL: <<http://translate.google.cz/#cs|en|dokument>> [Cit. 2010-09-12].

Přílohy: Obrázky, fotografie, nákresy, tabulky, grafy, grafika, mapy, atd. musí být očíslovány a odkázány poznámkami pod čarou a umístěny za textem se správným číslem a popiskem. Zdroj musí být uveden.

Další pokyny: Rozsah studií je omezen na max. 30 stran (54.000 znaků včetně poznámek pod čarou a mezer). Rozsah recenze: max. 1-2 strany. Každý článek by měl mít: název (česky i anglicky), abstrakt (česky i anglicky, max. 10 řádků), klíčová slova (česky i anglicky, v počtu od 3 do 8), informace o autorovi (jméno a příjmení, rok narození, pozice a zaměstnavatel nebo škola, oblast výzkumu, e-mailovou adresu). Články publikované v časopisu MEMO procházejí nezávislým recenzním řízením a musí být schváleny redakční radou. Editoři děkují přispěvatelům za to, že pokud možno respektují výše uvedená doporučení.

NOTES FOR CONTRIBUTORS

MEMO magazine focuses especially on the history of research using oral history and its application in teaching history. Preferred are the themes of modern history, especially history of totalitarian regimes, the history of the Second World War in memory of people, the history of everyday life in the 20th century, problems of minorities, regional history, history of historiography, biographies, also the modern oral tradition and folklore in the modern history of research. MEMO is a very open and obliging journal, we welcome any other related and interesting topics.

Format and Style: Articles should be submitted electronically, in Microsoft Word, by e-mail to the address mmaja.fritzova@gmail.com, moravkov@khi.zcu.cz. Please use the basic style only. Notes should be footnotes not endnotes. They should be numbered consecutively throughout the article. Citations of references should be made only in the notes and not in the text, first references should be given in full: SMITH, Robert. *History of Diary Products*. Pilsen: University of West Bohemia Press, 2010, pp. 22 - 23. All subsequent references should be given in abbreviated form: SMITH, Robert. *History of Diary Products*, pp. 30 - 32. It is necessary to attach a list of full references at the end of the article. The use of the latin word *ibid*, or abbreviation like *Loc.cit.*, *Op. cit.* etc. is not allowed.

Some Practical Examples for Full References (Almost all examples are fictive.):

The reference to a book: JUDD, Robin. Contested Rituals: Circumcision, Kosher Butchering, and Jewish Political Life in Germany. Ithaca: Cornell University Press, 2007. ISBN 13 9780801445453.

The reference to a chapter in a book or to a contribution in collection of papers: HAUG, Karl Erik - ORVIK, Nils. Stormaktsgarantier og kollektiv sikkerhetsgaranti. In: BERG, Roald (ed.) *Selvstending of beskyttet*. Bergen: Fagbokforlaget, 2008. ISBN 978-80-876432-9. 465 p.

The reference to an article in a journal: NAHODILOVA, Lenka. Communism modernisation and Gender, *Contemporary European History*, vol. 19, no. 1, February 2010, pp. 37 - 55.

The reference to an article in a newspaper: COETZEE, Paul. Namibia's liberation struggle, *Die Transvaler*, 12th March 2006, p. 5.

The interview reference: The interview of KOTZEL, Charles (lecture of Charles University in Prague) with BIBIKOVA, Leona (exlecture of University of West Bohemia in Pilsen, living in Pilsen), 22nd October 2008. The transcript is filed in the archives SOHI Pilsen, Veleslavina 42.

The archives reference: Czech National Archives, Prague, fund: Inheritance, file: Josef Macek, document: Letters to Frantisek Graus 1970 - 1975, catalogue number: OP 456.

The reference to an internet source: BOLD, Richard. The main Saints. [Online] Available from URL:

<<http://translate.google.cz/#cs|en|dokument>> [2010-09-12].

Illustrations: Pictures, photos, sketches, tables, diagrams, graphics, maps etc. Should be numbered consecutively with the footnotes and placed behind the text with correct number and labeled. The source must be given.

Further notes: Scope of article: max. 30 pages. Scope of review: max. 1-2 pages. Every article should have: Title, Abstract (maximum of 10 lines), Keywords (from 3 to 8), Information about Author (name and surname, year of birth, position and address of employer or school, field of research, e-mail address). Notification: The articles submitted to the MEMO must be editorial revised and approved. The editors would be grateful if contributors kept closely to journal's style and format conventions.

CALL FOR PARTNERS

SOHI - The Center for Oral History in Pilsen

The Center for Oral History SOHI was founded within the Department of History, Faculty of Education of University of West Bohemia in Pilsen in 2009. Workplace focuses mainly on creating a database of interviews with eyewitnesses - a database of oral sources to recent history. SOHI has ambitions to serve as a methodological base for oral history research and joint projects of regional institutions interested in method of oral history and its use in contemporary historiography and to collect and provide the experience of partner institutions in the field of oral history.

Some of SOHI partners:

The Czech Oral History Center COH within the Institute of Contemporary History AS CR, Department of Oral and Contemporary History (Faculty of Humanities, Charles University in Prague), The Czech Association of Oral History, IOHA, Baylor University Institute for Oral History, The Centre for Oral History and Cultural Heritage (University of Southern Mississippi), The Oral History Center (Department of History, University of Zululand, Kwadlangezwa, South Africa), Columbia University - Oral History Research Office and etc.

Some important tasks of SOHI:

collection of narratives of survivors, presentation of contemporary history in the memories of survivors, educational activities, publications, interviews, organization of experts meetings, research and publication of methodological and theoretical texts in the field of oral history, providing consultation and service to researchers and to everyone interested in oral history, monitoring teaching aspects of interviews with eyewitnesses in modern school history, organization workshops and methodological seminars for primary and secondary schools.

Some current SOHI projects:

Using Oral History in the History of Modern Historiography, Oral History at School, Everyday Life under Socialism, The Iron Curtain - Czechoslovak Border in 1948 - 1989, The History of SSM - Socialist Youth Union in Czechoslovakia, Eyewitnesses of the Holocaust, Memories of Totalitarian Prisoners, Czechoslovak Totalitarian Emigrants.

The Center SOHI is open to the general cooperation with experts and the public and welcomes those interested in this method. Thank you for your interest in the partnership and contact us.

Contact:

The Center for Oral History SOHI, Department of History,
Faculty of Education of University of West Bohemia in Pilsen,
Veleslavínova 42, Pilsen, Czech Republic (www.khi.zcu.cz)

Contact person: Nadezda Moravkova

Tel.: +420 377 636 603

Fax: +420 377 636 612

E-mail:

sohi@khi.zcu.cz;

moravkov@khi.zcu.cz;

mmaja.fritzova@gmail.com

SOHI Středisko orální historie při KHI FPE ZČU v Plzni, Veleslavínova 42, Plzeň

<http://www.sohi.maweb.eu/>